

ZOFIA ZIELIŃSKA
*Instytut Historyczny
Uniwersytetu Warszawskiego*

ZABIEGI ROSJI O ZACHOWANIE LIBERUM VETO I O GWARANCJĘ W OKRESIE BEZKRÓLEWIA 1763-1764 R.

Mimo że w opublikowanych instrukcjach dla rosyjskich dyplomatów w odniesieniu do Polski wielokrotnie powtarzany był nakaz utrzymania w pełnej mocy liberum veto, a także podnoszona niedopuszczalność aukcji wojska, w literaturze historycznej, zwłaszcza obcej, wciąż pokutuje pogląd, jakoby u progu panowania Stanisława Augusta Rosja, w przeciwieństwie do Prus (których wrogość wobec jakichkolwiek reform w Polsce nie budzi wątpliwości), godziła się zarówno na powiększenie polskiej armii, jak na ograniczenie, a nawet likwidację wolnego nie pozwalam¹. Warto więc może zebrać istniejące w tej kwestii wzmianki źródłowe i na ich podstawie przedstawić rzeczywisty stosunek Rosji do przygotowywanego przez polskich reformatorów ataku na veto. Z problematyką tą łączy się kwestia rosyjskiego dążenia do uzyskania stasusu gwaranta polskiego ustroju. Czuwając nad tym, by zasada jednomyślności przy podejmowaniu uchwał nie uległa ograniczeniu, Rosja, która niekiedy powoływała się bezpodstawnie na swe rzekome prawa gwaranta niezmienności polskiego ustawodawstwa, zdobyte jakoby dzięki mediacji w konflikcie między Augustem II i zbuntowanym społeczeństwem w 1716 r., rozumiejąc wagę takiej gwarancji, podjęła starania o jej uzyskanie².

Wprawdzie już Henryk Schmitt pisał, iż Czartoryscy musieli odstąpić od intencji obalenia liberum veto wskutek postawy „poselstwa moskiewskiego”, nie odwołał się jednak do źródeł, a jego praca została wydana na długo przed ważnymi dla tej tematyki edycjami rosyjskimi³. Nie dysponując tymi publikacjami, nie mógł też wyjaśnić tej sprawy badacz sejmu konwokacyjnego, Władysław T. Kisielewski⁴. Nowe informacje na temat

¹ Ostatnio tę błędną tezę powtórzył w syntetycznej pracy o stosunkach międzynarodowych w latach 1756-1775 Hamish M. Scott (*The Emergence of the Eastern Powers, 1756-1775*, Cambridge 2001, s. 175-176). O rosyjskiej gotowości „do pozwolenia na rządy większości” wspominał także Władysław Konopczyński (*Liberum veto*, Kraków 2002 (1 wyd. 1918), s. 345), ale, jak się wydaje, odnosił to do okresu po elekcji Stanisława Augusta. Rosyjskie instrukcje z okresu bezkrólewia znajdują się w SIRIO, t. 51, S. Peterburg 1886.

² Bezasadność utożsamiania rosyjskiej mediacji z gwarancją podnosił już w 1732 r. Stanisław Konarski, W. Konopczyński, *Stanisław Konarski*, Warszawa 1926, s. 47.

³ H. Schmitt, *Panowanie Stanisława Augusta*, t. 1, Lwów 1868, s. 273-274.

⁴ W. T. Kisielewski, *Reforma książąt Czartoryskich na sejmie konwokacyjnym roku 1764*, Sambor 1880, s. 250 nn. Na s. 257 uwaga, iż fiasko zabiegów o obalenie veta stanowiło efekt przemocy rosyjskiej i pruskiej.

walki o veto podczas tego sejmku podał Richard Roepell, korzystający z pruskich relacji dyplomatycznych, ale niestety pomijający wydane już w jego czasach źródła rosyjskie⁵. Najszerszą bazą źródłową dysponował Szymon Askenazy, który jednak problem stosunku Rosji do reform przedstawił bardzo skrótowo⁶. Mimo iż jego dysertacja napisana została po niemiecku, jej tezy w odniesieniu do veta nie zdołały się przebić do europejskiej historiografii. Istotne uzupełnienia w sprawie walki o obalenie veta na sejmie konwokacyjnym wprowadził Władysław Konopczyński, dla związanych z tym dziejów Komisji Skarbowej ważnych wskazówek dostarczyła praca Grażyny Bałtruszajtis, w odniesieniu do sejmików kwestię wolnego nie pozwałam przedstawił Adam Lityński⁷.

Bazę źródłową niniejszych rozważań stanowią przede wszystkim opublikowane instrukcje dla rosyjskich dyplomatów w Polsce oraz niewydane relacje tych ostatnich, uzupełnienia wnosi korespondencja dyplomatyczna pruska.

W notatce sporządzonej w drugiej połowie 1762 r. kanclerz Mihail Ilarionovič Voroncov zapisał, że w interesie wszystkich sąsiadów Polski w równym stopniu leżało niedopuszczenie w formie rządów republiki (czyli w ustroju władz najwyższych) „lucącego porządku”, a tym bardziej sukcesji tronu⁸. Pogląd taki, potwierdzany odpowiednimi klauzulami we wszystkich traktatach rosyjsko-pruskich od roku 1720 poczynając, stanowił, jak się wydaje, aksjomat, do którego w Rosji nikogo nie trzeba było przekonywać. Pisząc o planowanej przez Czartoryskich w latach 1762–1763 konfederacji *vivente rege*, wskazywałam, że wbrew temu, co utrzymywał Sergej Mihajlovič Solov'ev, ani rosyjski poseł w Rzeczypospolitej, Kurlandczyk Hermann Karl Keyserlingk, ani Katarzyna II nigdy nie wyrażali przyzwolenia na projektowaną przez przywódców Familii reformę sejmku, a więc na likwidację czy ograniczenie *liberum veto*⁹. Fragment memoriału Czartoryskich z połowy grudnia 1762 r., w którym o tych zmianach pisano, był przez imperatorkę i jej posła w Polsce konsekwentnie pomijany milczeniem. Katarzynie II i Keyserlingkowi zależało bowiem na tym, by przedwczesnym ujawnieniem negatywnego stosunku do polskich reform nie zrazić Familii, potrzebnej imperatorowej zarówno ze względu na zaognioną sprawę kurlandzką, jak z racji spodziewanego rychło bezkrólewia. Dopiero w liście do Keyserlingka z końca lipca 1763 r., stanowiącym ostensybilnie przeznaczony dla Czartoryskich, Katarzyna II, definitywnie zakazując konfederacji *vivente rege*, bardzo ogólnie uprzedzała, iż nie dopuści do

⁵ R. Roepell, *Das Interregnum. Wahl und Krönung von Stanislaw August Poniatowski*, Posen 1892, s. 118 nn.

⁶ S. Askenazy, *Die letzte polnische Königswahl*, Göttingen 1894, s. 49–51, 105–107.

⁷ W. Konopczyński, *Stanisław Konarski*, s. 261–263; G. Bałtruszajtis, *Sądownictwo Komisji Skarbowych w sprawach handlowych i przemysłowych (1764–1794)*, Warszawa 1977, s. 33–37; A. Lityński, *Sejmiki ziemskie 1764–1793*, Katowice 1988, s. 51–59.

⁸ *Arhiv knázä Voroncova*, t. 25, Moskwa 1882, s. 324.

⁹ Z. Zielińska, *Rosja wobec planów reform ustrojowych niezrealizowanej konfederacji Czartoryskich z lat 1762–1763*, w: eadem, *Studia z dziejów stosunków polsko-rosyjskich w XVIII wieku*, Warszawa 2001, s. 63–67.

żadnych szkodliwych dla Rosji nowości. Kontekst nie przesądzał, że chodziło o zasadnicze reformy ustrojowe, toteż przywódcy Familii aż do zgonu Augusta III nie znali prawdziwego stosunku ich petersburskiej protektoriki do tej kluczowej kwestii¹⁰.

Równocześnie w poufnej korespondencji z Katarzyną II Keyserlingk od maja 1763 r. uprzedzał, że gdyby doszło do konfederacji Czartoryskich *vivente rege*, należałoby z góry uzyskać od książąt zapewnienie, że nie posuną się do wprowadzenia głosowania większością, ani nie będą forsować aukcji wojska i innych tej miary nowości. Od schyłku czerwca 1763 r. poseł rosyjski był ostrzegany przez rezydenta pruskiego Gedeona Benoît przed rokoszowymi zamysłami przywódców Familii właśnie z uwagi na niebezpieczeństwo reformatorskich poczynań książąt. Z obawy, że powstrzymanie konfederackiego impetu Czartoryskich może okazać się nierealne, w końcu sierpnia 1763 r. o berlińską pomoc w gaszeniu ognia w Polsce prosił kierownik rosyjskiej polityki zagranicznej, Nikita Ivanovič Panin¹¹. Z rozmów z nim poseł pruski w Petersburgu Victor Friedrich Solms odniósł wrażenie, iż „il n'est pas d'avis qu'on doit aider les amis en Pologne à souffrir dans leur patrie, comme ils prétendent vouloir le faire, une forme du gouvernement plus solide que celle qui y subsiste aujourd'hui; il croit que l'intérêt de sa cour, aussi bien que de Votre Majesté (dalej: VM), demande qu'il y règne toujours une certaine confusion”¹².

W wyniku narady, jaką Katarzyna II zwołała 17 października 1763 r. na wieść o śmierci polskiego monarchy, Keyserlingkowi zalecono wydanie w imieniu imperatorowej deklaracji, w której rosyjska władczyni, powołując się na przykład swych poprzedników, dobre sąsiedztwo i własną przyjaźń dla Rzeczypospolitej, wyrażała życzenie, „čtoby vol'nost' eâ i prava kak vseгда, tak i v nynešnem slučae izbraniâ novogo korolâ byli sohraneny nenarušimo”, a opornym groziła¹³. Do polskich senatorów i ministrów imperatorowa zdecydowała się wysłać także podpisany osobiście okólnik, w którym z uwagi na sąsiedztwo oraz interes Rosji „tol' soedineny s celost' ŭ i vol'nost' ŭ respubliki pol'skoj”, zapowiadała gotowość podjęcia środków, „koi ee pri sih dragocennyh preimušestvah nenarušimo sohranit' mogut”, znów kończąc groźbami wobec mącicieli prawnego porządku¹⁴. O tym, że pogróżki te były adresowane nie tylko do naruszających wolność elekcji, ale dotyczyły podstaw ustrojowych Rzeczypospolitej, świadczył dodatkowo komentarz w reskrypcie z 5 listopada 1763 r. (zob. niżej, s. 67 i przyp. 20).

Inne zalecenie dla Keyserlingka dotyczyło starań, by niezależnie od dyplomatycznej praktyki, przewidującej wysłanie z Warszawy do Petersburga posła z notyfikacją zgonu monarchy, spowodował, by w imieniu liczących się osobistości, a jeśli to niemożliwe, przynajmniej w imieniu

¹⁰ Z. Zielińska, op. cit., s. 85, 89.

¹¹ Ibidem, s. 79–86.

¹² Solms do Fryderyka II 12/23 VIII 1763, SIRIO, t. 22, S. Peterburg 1878, s. 105–106; Z. Zielińska, op. cit., s. 86. Różne błędy w deszyfrach relacji Solmsa skłaniają do przypuszczenia, że miast „souffrir” mogło być „introduire”.

¹³ Protokół konferencji w SIRIO, t. 51, s. 6–7.

¹⁴ Tekst okólnika z 8/19 X 1763 ibidem, s. 19–20, na s. 20–21 wykaz adresatów pisma.

rosyjskich „przyjaciół”, wysłano „osoboe o zašišení našem vol nosti i prav respubliky prošenje”¹⁵. W ten sposób imperatorowa uzyskiwała formalną podstawę do rosyjskiej interwencji w obronie „wolności” elekcji oraz do strzeżenia nienaruszalności ustroju politycznego Rzeczypospolitej. Intencje te potwierdzał wieńczący całą ekspedycję do Keyserlingka list „osobisty” Katarzyny, polecający posłowi głośne upewnianie, „que je ne permettrai jamais qu'on enfreigne les lois, libertés et privilèges de la nation, ni qu'on touche à la forme du gouvernement en aucun cas”¹⁶.

Niezależnie od wytycznych Petersburga, projekt zadań rosyjskiej polityki w Polsce na okres bezkrólewia przesyłał do Kolegium Spraw Zagranicznych Keyserlingk. Poseł wyrażał niepokój z powodu popularności idei wzmocnienia Rzeczypospolitej. Podnosząc wiążące się z tym niebezpieczeństwo dla sąsiadów, radził porozumienie z Fryderykiem II i wspólne uprzedzenie Polaków, na początek w formie „refleksji” („denen Polen anfänglich nur discursive hier zu erkennen zu geben wäre”), że oba dwory „nie mogą i nie chcą dopuścić ani do zniesienia liberum veto na sejmach i sejmikach, ani do takich zmian dotyczących wojska, które mogłyby wzbudzić w państwach sąsiednich nieufność i niepokój”¹⁷.

W równoczesnym liście przeznaczonym wyłącznie dla Katarzyny II poseł wyrażał obawę, by do jakiejś niepożądanego uchwały w sprawach ustroju oraz aukcji wojska nie doszło na sejmie konwokacyjnym. Z tego względu prosił imperatorową o własnoręczny *lettre ostensible*, który pozwoliłby mu zażądać od przywódców Familii i przyszłego monarchy pisemnego zapewnienia, że nie będą dążyli do wprowadzenia zasady głosowania większością na sejmach i sejmikach, ani do takich przemian ustrojowych, które mogłyby dać sąsiadom powody do podejrzeń i obaw. Gdyby rosyjscy „przyjaciele” odmówili, list mógłby się przydać dla kogoś innego¹⁸.

Rosyjska władczyni zareagowała natychmiast. W *ostensible* radziła Rzeczypospolitej wybór młodego „Piasta”, niebudzącego obaw o rychłe powtórzenie się bezkrólewia, ani o zamachy na ustrój, w którym bez szkody dla całej konstrukcji nie da się dokonać najmniejszej nawet zmiany, i groziła, że wobec takich pokuszeń nie mogłaby pozostać obojętna. Jako by po to, by uzyskać dodatkowe świadectwo wyrażanej wielokrotnie woli wspierania polskiej wolności, prosiła, by rosyjscy przyjaciele oraz wszyscy, którzy zechcą okazać jej przyjaźń, „donnassent par écrit une déclaration — —, qu'ils ne laisseront jamais altérer la forme présente de la république, ni toucher à ses lois, libertés et privilèges en aucun temps”¹⁹. W równoczesnym *reskrypcie* dla Keyserlingka (podpisanym osobiście przez

¹⁵ Reskrypt z 6/17 X 1763, *ibidem*, s. 17.

¹⁶ Katarzyna II do Keyserlingka 8/19 X 1763, *ibidem*, s. 22; S. Askenazy, *op. cit.*, s. 51.

¹⁷ Keyserlingk do Katarzyny II 7/18 X 1763, *Arhiv vnešnej politiki Rossijskoj imperii* (dalej: AVPRI), fond 79 (Snošení Rossii s Pol'sej), opis' 6 (dalej: f. 79/6), nr 810, streszczenie w SIRIO, t. 51, s. 52; S.M. Solov'ev, *Istoriá Rossii s drevnejših vremen*, ks. 13, t. 25, Moskva 1965, s. 254–255.

¹⁸ Keyserlingk do Katarzyny II 18 X 1763, AVPRI, f. 79/6, nr 812, streszczenie w SIRIO, t. 51, s. 53.

¹⁹ Katarzyna II do Keyserlingka 23 X/3 XI 1763, *ibidem*, s. 53–55.

Katarzynę) stwierdzano, że choć o niedopuszczalności zmian ustrojowych już Polaków uprzedzono zarówno w deklaracji, którą w imieniu imperatorkowej poseł miał ogłosić, jak i w jej pismach cyrkularnych do senatorów, także i tutaj udzielono zgody na proponowane przez Kurlandczyka „refleksje” na temat zakazu przekształceń formy rządu. Zarazem grożono, że gdyby ktoś spośród osób Rosji życzliwych czy wręcz rosyjscy przyjaciele (a więc Czartoryscy, których nazwiska jednak nie wymieniano) ważyli się naruszyć zasady polskiego ustroju, wprowadzić głosowanie większością lub uchwalić aukcję wojska, „v takom slucae imeete im prâmo obâvit’, čto my otnûd’ ne namereny budući do tego dopuskať, podavaemoe im nyne vspomożenie i podkrepienie, totčas obratim protivu takogo ih s drevnimi zakonami respubliki nieshodstvennogo postupka”. Pośła upewniano, że kwestie te stanowiły przedmiot aktualnie podejmowanych uzgodnień z Prusami²⁰. W nieprzeznaczonym do okazania liście „osobistym” do Keyserlingka z tegoż dnia imperatorkowa raz jeszcze podnosiła wagę czuwania nad niezmiennością polskiego ustroju („Je vous recommande encore une fois, prenez bien garde qu’on ne touche en rien à la forme de la république”) oraz dawała wyraz radości z zadeklarowanej przez Fryderyka II gotowości pełnego współdziałania z Rosją w sprawach Rzeczypospolitej²¹. Równolegle Panin ustalał z Solmsem, że na sejmie konwokacyjnym dyplomaci rosyjscy i pruscy będą wspólnie czuwać nad niedopuszczeniem do obalenia liberum veto oraz do uchwały o aukcji wojska. Stosowny zapis miał być wprowadzony do traktatu przymierza Berlina z Petersburgiem²².

Nie mamy potwierdzenia, iż Keyserlingk zażądał od Czartoryskich wspomnianych wyżej cyrografów, śladu zalecającego je lettre ostensible brak w materiałach Stanisława Augusta, milczą o podpisach raporty Kurlandczyka²³. Wiemy natomiast, że na temat liberum veto poseł rosyjski już przed otrzymaniem listu swej władczyni rozmawiał z prymasem Władysławem Łubieńskim. Asumpt do tego dał projekt propozycji, jakie interrex zamierzał przedstawić zwoływanym na radę senatorom. Keyserlingk zaniepokoił się, że siódmy punkt tych propozycji mógł stworzyć okazję do ataku na veto i wprowadzenia zasady większości. „Ich werde mich bemühen — zapowiadał — es in die Wege zu richten, damit diese Materie nicht

²⁰ Katarzyna II do Keyserlingka 25 X/5 XI 1763, ibidem, s. 61.

²¹ Ibidem, s. 65–66.

²² Solms do Fryderyka II 28 X/8 XI 1763, SIRIO, t. 22, s. 144; aprobata Fryderyka II w depeszy do Solmsa z 26 XI 1763, *Politische Correspondenz Friedrich's des Großen* (dalej: PC), t. 23, Berlin 1896, s. 196; S. Askenazy (op. cit., s. 49) podkreśla, że inicjatywa wyszła ze strony Rosji, a nie Prus.

²³ Materiały otrzymywane przez Stanisława Poniatowskiego od Keyserlingka znajdują się w rękopisie BC 798. S. Askenazy (op. cit., s. 51), nie stawiając pytania o reakcję Czartoryskich, w przypisie powołał się jedynie na dziennik prymasa Władysława Łubieńskiego. Choć z tekstu owego diariusza wynikałoby, iż Keyserlingk ujawnił jego autorowi dwa omówione wyżej pisma Katarzyny II — z 3 i 5 listopada 1763 r. — w opublikowanych fragmentach nieistniejącego już dziś prymasowskiego rękopisu o problematyce ustrojowej tych listów nie ma słowa: *Pamiętnik prymasa*, w: S. Askenazy, *Dwa stulecia*, t. 2, Warszawa 1910, s. 96.

zu einer Deliberation komme"²⁴. Niewątpliwie chodziło o ten fragment bardzo długiego punktu siódmego, w którym Łubieński, przypominając kilkanaście zerwanych w czasach Augusta III sejmów, prosił senatorów o radę, w jaki sposób należałoby się odezwać do sejmików w sprawie zapobieżenia temu złu w przyszłości²⁵. Zwraca uwagę fakt, iż Keyserlingk miał wgląd w propozycje Łubieńskiego przed ich ogłoszeniem. Już wcześniej wspominał o staraniach, by za pośrednictwem prymasowskiego kanclerza, księdza Andrzeja Młodziejowskiego, zapewnić sobie dostęp do dokumentów, powstających w kancelarii interrexa i donosił o prowadzonych z Młodziejowskim uzgodnieniach w sprawie wysokości pensji, jaką Łubieński zgodziłby się od Rosji przyjąć²⁶.

W długiej rozmowie z Łubieńskim Keyserlingk przekonywał, że liberum veto na sejmach i sejmikach poselskich przynosi więcej korzyści niż strat. Obok ostrzeżeń przed runięciem starej budowli, jaką była ustrojowa konstrukcja Rzeczypospolitej, przy najmniejszym choćby jej naruszeniu, rosyjski dyplomata przeciwstawiał szkody, wynikłe wskutek zerwanych za Augusta III sejmów, zyskowi w postaci niedopuszczenia do ustaw niepożądanych, straszył prymasa pozbawieniem instrumentu utracania uchwał niedogodnych dla duchowieństwa oraz skutkami korumpowania szlachty przez magnatów. Wynikiem spotkania była zmiana zapisu inkryminowanego punktu w prymasowskich propozycjach na radę senatu²⁷. W nowej redakcji nie wymieniano sejmów, proszono jedynie ogólnikowo, „aby prześwieceni województwa przerażone przykładami, które nadwątlają i słabią ku dalszemu upadkowi coraz więcej w najistotniejszych częściach dobro pospolite, pomyśliły o takich środkach i sposobach, przez jakie uchronić dostatecznie można by całość wszystkich praw i zmocnić niezwoдную ich egzekucyjną; i też same środki i sposoby JW. posłom — w instrukcjach dokładnie wyraziły lub też mocy tylko do namówienia się o tym wszystkim wspólnego podczas sejmów wraz z drugimi województwami onymże udzieliły”.

W trakcie dyskusji Keyserlingka z Łubieńskim padło nazwisko Stanisława Konarskiego; kwestionując argumenty uczonego pijara przeciw liberum veto, Kurlandczyk podnosił, iż „die Gründe, die der geistliche Konarski in seinen Büchern vor die Mehrheit der Stimmen anführte, kämen mehr mit der Idee einer platonischen Republique als mit dem

²⁴ Keyserlingk do Katarzyny II 13/24 X 1763, AVPRI, f. 79/6, nr 812; S. Askenazy, *Die letzte polnische Königswahl*, s. 51.

²⁵ Tekst pierwotnych propozycji prymasa w AVPRI, fond 80 (Varšavskaâ missiâ), opis' 1 (dalej: 80/1), nr 652, k. 106–107, a także jako załącznik do relacji Benoit: Geheimes Staatsarchiv, Preussischer Kulturbesitz, Berlin–Dahlem (dalej: G.St.–A.P.K.), Repositor IX (Polen), dział 27 (dalej: IX/27), nr 162, k. 23–24.

²⁶ Keyserlingk do Katarzyny II 1/12 X 1763 (relacje 119 i 120), AVPRI, f. 79/6, nr 810; S. Askenazy, *Die letzte polnische Königswahl*, s. 39. Jeszcze za życia Augusta III Keyserlingk, powołując się na prośbę prymasa, zamawiał dla Młodziejowskiego petersburską protekcję do podkanclerstwa koronnego. Wyjaśniał, że znał Młodziejowskiego z czasów kanclerstwa biskupa Andrzeja Załuskiego „und bei den jetzigen Umständen habe ich mit seiner mit Nutzen bedienet”, Keyserlingk do Katarzyny II 1/12 IX 1763, AVPRI, f. 79/6, nr 812.

²⁷ Keyserlingk do Katarzyny II 18/29 X 1763, AVPRI, f. 79/6, nr 812. Tekst ostateczny propozycji Łubieńskiego znajduje się m.in. w rękopisie BO, nr 1403, s. 2.

wahren Wohl des hiesigen Reiches überein"²⁸. Posiane w umyśle prymasa wątpliwości musiały okazać się trwałe, skoro w jego dzienniku pod dniem 27 stycznia 1764 r. znalazła się notatka, iż „z księdzem Konarskim de pluralitate konkludowałem, ale zawsze salva religione et aliis”²⁹. Obszerny raport Keyserlingka kończył się prośbą „zaufanego prymasa”, niewątpliwie Młodziejowskiego, o prezent dla Łubieńskiego w postaci dwóch futer — sobolowego i z czarnych lisów³⁰. Zostały one przekazane bardzo szybko, a towarzyszyły temu wyrazy aprobaty imperatorowej zarówno z powodu zmiany przez Łubieńskiego inkryminowanego punktu w propozycjach na radę senatu, jak zastosowanej przez dyplomatę argumentacji³¹.

W tym samym dniu, w którym Keyserlingk pisał o rozmowie z prymasem na temat liberum veto, o powszechności dążeń reformatorskich w Polsce donosił swemu monarsze Benoît. Wskazując, że za najbardziej pożądane uważano wprowadzenie głosowania większością, aukcją wojska i naprawę sądownictwa, dyplomata sygnalizował nadto dążność do pozbawienia króla prerogatywy nominowania urzędników oraz rozdawnictwa starostw, by po likwidacji veta monarcha nie mógł łatwo większością przekupić. Z tymi zamysłami Prusak łączył punkt siódmy propozycji na radę senatu³². Rezydent nie wspominał (bo prawdopodobnie o tym nie wiedział), że podejrzany fragment został już zmieniony. W rozmowie, jaką przeprowadził z Łubieńskim, ostrzegał, że innowacje, do wprowadzenia których prymasowskie pytania skłaniały, zmierzały do ograniczenia wolności, a zatem nie mogły być dobrze widziane przez sąsiadów, sugerował całkowite pominięcie punktu siódmego podczas obrad senatu i uzyskała obietnicę rozważenia tej rady³³. Uwaga, że do rozmowy z prymasem w takim samym duchu skłonił Keyserlingka („J'ai au surplus porté le comte Keyserlingk à lui parler sur le même ton”), świadczyła o porozumiewaniu się obu dyplomatów w sprawie utrzymania niezmienności polskiego ustroju i albo o naiwności Prusaka, któremu zdawało się, że to on uprzedzał rosyjskiego posła, albo tylko o chęci podkreślenia własnej roli. Można przypuszczać, że choć w chwili, gdy Benoît sygnalizował całą sprawę swemu władcy, Keyserlingk dysponował już zmienionym tekstem, wolał się z tym przed rezydentem nie zdradzać, by uzyskać także od Fryderyka II poparcie przed ewentualną walką o utrzymanie liberum veto w pełnej mocy.

²⁸ Keyserlingk do Katarzyny II 18/29 X 1763, zob. przyp. poprzedni.

²⁹ *Pamiętnik prymasa*, s. 99.

³⁰ Keyserlingk do Katarzyny II 18/29 X 1763, AVPRI, f. 79/6, nr 812. Omówiony raport rodzi pytanie, czy poseł rosyjski nie miał udziału w powstaniu finansowanego przez prymasa dzieła Szczepana Sienickiego w obronie liberum veto. Zob. W. T. Kisielewski, op. cit., s. 96–105.

³¹ Katarzyna II do Keyserlingka 31 X/11 XI 1763, SIRIO, t. 51, s. 68 oraz równoczesny reskrypt dla posła, ibidem, s. 72.

³² Benoit do Fryderyka II 29 X 1763, G.St.–A.P.K., Rep. IX/27, nr 162, k. 21; R. Roepell, op. cit., s. 3–4.

³³ Benoit do Fryderyka II 2 XI 1763, G.St.–A.P.K., Rep. IX/27, nr 162, k. 25.

Zdając raport z odbytej 7 i 8 listopada 1763 r. rady senatu, Benoit informował, że podczas obrad sporo mówiono o potrzebie zreformowania państwa, zwłaszcza o wprowadzeniu zasady głosowania większością, której obecni na sali przeciwnicy nie odważyli się kwestionować. Szczególną uwagę rezydent poświęcił wypowiedzi jednego z przywódców Familii, wojewody inowrocławskiego Andrzeja Zamoyskiego, podkreślając, że ten cieszący się ogromnym autorytetem polityk przemawiał gorąco na rzecz reform ustrojowych, a równocześnie odradzał zabiegi o silną armię, uważając ją za niezgodną z naturą republikańskiego rządu i budzącą nieufność sąsiadów³⁴. Wypowiedź ta skłania do przypuszczenia, że przywódcy Familii, pozbywszy się złudzeń w sprawie stosunku Rosji do reform, za cenę rezygnacji z aukcji wojska próbowali przeforsować przemiany ustrojowe.

Z uznaniem wspominał Benoit o prymasie, którego ostrożność i mądrość polityczna miały stanowić gwarancję, że nic na temat powiększenia armii nie znajdzie się w instrukcji na sejmiki³⁵. Prusak pominął natomiast milczeniem fakt, że mimo jego ostrzeżeń Łubieński, zarówno otwierając, jak zamykając posiedzenie senatu, bardzo mocno zachęcał obradujących do refleksji nad sposobem zapobieżenia w przyszłości zrywaniu sejmów i do sformułowania sugestii, w jaki sposób kwestię tę należało zalecić sejmikom³⁶. Konkluzje rady senatu odpowiadały intencjom Keyserlingka — do województw miano się bowiem zwrócić z ogólnikową prośbą, by obmyśliły i wskazały posłom w instrukcjach sposoby utrzymania wszystkich praw Rzeczypospolitej lub tylko poleciły swym wysłannikom naradzenie się nad tym z kolegami. O zapobieżeniu zrywaniu sejmów nie mówiono więc *explicite*³⁷. Analogicznie sformułowany został odpowiedni fragment instrukcji prymasa na sejmiki poselskie; skądinąd wiemy, że w jej projekt Keyserlingk także ingerował jeszcze przed rozpoczęciem obrad senatu³⁸. Duży *passus* na temat rozpaczliwego stanu, w jakim znalazła się Rzeczpospolita wskutek niedochodzenia sejmów, znalazł się natomiast w wydanym 12 listopada 1763 r. (a więc równocześnie z instrukcją) uniwersale prymasa na sejmiki³⁹.

Keyserlingk wypełnił także inne postawione przed nim zadanie — wysłania do Petersburga posła, który formalnie poprosiłby o wsparcie przez Rosję w czasie bezkrólewia polskich praw i wolności. Podnosząc trudność uzyskania specjalnego w tej sprawie poselstwa, korzystną okoliczność Kurlandczyk dostrzegł w tym, że prymas chciał z notyfikacją zgonu Augusta III wysłać do Petersburga swego bliskiego krewnego, starostę lelewskiego Kazimierza Łubieńskiego; dyplomata Katarzyny II liczył na to, że

³⁴ Benoit do Fryderyka II 9 XI 1763, G.St.–A.P.K., Rep. IX/27, nr 162, k. 31; R. Roepell, op. cit., s. 4. Mowa Zamoyskiego była współcześnie drukowana.

³⁵ Benoit do Fryderyka II 9 XI 1763, zob. przyp. poprzedni.

³⁶ Obie mowy prymasa były współcześnie drukowane.

³⁷ *Conclusum* rady senatu stanowiło druk współczesny.

³⁸ Keyserlingk do Katarzyny II 26 X/6 XI 1763, AVPRI, f. 79/6, nr 810. Tekst instrukcji w BO, rkp. 1403, s. 80.

³⁹ Druk współczesny; G. Bałtruszajtis, op. cit., s. 32.

rosyjska zgoda na tę kandydaturę, a więc okazana prymasowi uprzejmość, ułatwi zabiegi o treść instrukcji wysłannika⁴⁰. To wyjście zaaprobowała rosyjska władczyni⁴¹. W relacjach Keyserlingka zwraca uwagę brak wzmianki o rozmowach w tej sprawie z przywódcami Familii. Wiemy, iż niefortunnym rywalem K. Łubieńskiego do petersburskiej misji był zięć kanclerza Michała Czartoryskiego, Michał Kazimierz Ogiński⁴². Oczywiście z punktu widzenia rosyjskiego dyplomaty starosta lełowski, mający oparcie jedynie w uległym prymasie, był kandydatem znacznie dogodniejszym.

W początkach stycznia 1764 r. Keyserlingk informował swój dwór, że udało mu się za pośrednictwem Młodziejowskiego uzyskać stosowny punkt w instrukcji starosty lełowskiego. Wyrażał nadzieję, że dla rosyjskich celów takie wyjście (bez osobnego poselstwa) okaże się wystarczające, ale równocześnie zastrzegał, że nawet bez formalnego upoważnienia Rosja miała prawo przeciwstawiać się zmianom polskiego ustroju⁴³. Ten pogląd powtarzał tydzień później, wysyłając do Petersburga kopię instrukcji i listu akredytacyjnego K. Łubieńskiego⁴⁴. Treść obu dokumentów uzyskała aprobatę i specjalne podziękowanie imperatorowej oraz Panina. Zwroty, które miały służyć za podstawę usprawiedliwienia rosyjskiej interwencji w Polsce, to oświadczenia radości, iż osierocona Rzeczpospolita ma w Katarzynie II sąsiadkę, tak bardzo zainteresowaną w utrzymaniu jej spokoju, praw i wolności. Spożytkowując te treści w urzędowych deklaracjach, Petersburg zamierzał pokazać, że Rosja działała nie tylko w intencji zachowania spokoju w sąsiedzkim państwie, lecz w większym jeszcze stopniu na podstawie przyjętych za obopólną zgodą zobowiązań⁴⁵.

W zasadniczej instrukcji na czas bezkrólewia, sporządzonej w połowie listopada 1763 r. łącznie dla Keyserlingka i Nikołaja Vasileviča Repnina, przysłanego Kurlandczykowi do pomocy, a wedle domysłów współczesnych także do kontroli, jako „pierwszy” i „stały” cel starań strony rosyjskiej wskazywano niezmiennosc polskiej formy rządu, w szczególności utrzymanie zasady jednomyślności podejmowania uchwał sejmowych oraz niedopuszczenie do aukcji wojska, „ponieważ to warunkuje znaczący zakres wpływów Rosji na sprawy europejskie” („ibo v tom sostoat imperii našej znatnyâ vygody dejstvovat' v evropejskih delah")⁴⁶. Traktując zależność Polski od Rosji jako warunek mocarstwowej pozycji Imperium, Panin, autor projektu *Instrukcji wspólnej*, kwestionował w początkach stycznia 1764 r. stanowisko austriackiego kanclerza Wentzela Kaunitza, który mówił o jednako-
wym zainteresowaniu Wiednia i Petersburga sytuacją w Rzeczypospolitej. Rosyjski minister oceniał, że „my poteræm tret' svoih sil i vygod,

⁴⁰ Keyserlingk do Katarzyny II 26 X/6 XI 1763, AVPRI, f. 79/6, nr 810.

⁴¹ Katarzyna II do Keyserlingka 15/26 XI 1763, SIRIO, t. 51, s. 108.

⁴² *Pamiętnik prymasa*, s. 93.

⁴³ Keyserlingk do Panina 24 XII 1763/4 I 1764, AVPRI, f. 79/6, nr 814.

⁴⁴ Keyserlingk do Panina 30 XII 1763/10 I 1764.

⁴⁵ Reskrypt z 5/16 II 1764, SIRIO, t. 51, s. 199–200. Instrukcja dla K. Łubieńskiego i list prymasa do Katarzyny II w AVPRI, f. 80/1, nr 695, k. 8–9.

⁴⁶ *Obšee nastavlentie*, z datą 6/17 XI 1763 w SIRIO, t. 51, s. 92–101, cytat ze s. 94.

estli Pol'sa budet ne v našej zavisimosti"⁴⁷. Zwieńczenie celów, jakie Petersburg chciał uzyskać w Polsce, stanowić miała wystosowana do Katarzyny II prośba o gwarancję nienaruszalności ustawodawstwa ustrojowego Rzeczypospolitej⁴⁸.

U schyłku 1763 r. Polacy orientowali się już w prawdziwym stosunku Rosji do planów obalenia liberum veto. Wysłany w grudniu przez prymasa do Fryderyka II z notyfikacją zgonu Augusta III generał Stanisław Gadowski, znany entuzjasta pruskiego monarchy, sondując preferencje elekcyjne Hohenzollerna, konstatował, że despotyczne postępowanie Rosji w Polsce dodatkowo zraża społeczeństwo do jej kandydata. „Le comte de Keyserlingk ne cesse de dire — streszczał Fryderykowi II dalszy wywód Gadowskiego minister pruskiego gabinetu, Karl Wilhelm von Finckenstein — qu'on ne devoit rien changer à la constitution; langage, qui venant de la part d'un ministre étranger, révoltoit d'autant plus les Polonois, que les plus sensés d'entre eux sentoient la nécessité d'en venir à une réforme et de substituer la pluralité des voix à l'unanimité, changement qui, selon lui, ne pourroit qu'être favorable aux intérêts de VM, puisqu'il mettroit la nation en état de lui être plus util dans l'occasion". Uchylając się od zajęcia wobec Gadowskiego wyraźnego stanowiska, Finckenstein zwracał mu uwagę na ryzyko najmniejszych nawet zmian w ustroju wolnościowym, tym tłumaczył postawę Keyserlingka, zapewniał o czystości zarówno rosyjskich, jak pruskich intencji i wyrażał opinię, że pełne współdziałanie Berlina i Petersburga stanowiło najważniejszą rękojmię spokojnej elekcji⁴⁹. Analogiczny sondaż w sprawie veta, ponowiony przez Gadowskiego wobec samego Fryderyka II, wypadł równie negatywnie, przy czym pruski monarcha przekonywał Polaka o konieczności poparcia sugerowanego przez Rosję „Piasta” i zapewniał o gotowości pełnego współdziałania w tym zakresie z Katarzyną II, w razie potrzeby także zbrojnego⁵⁰. Te dotyczące elekcji enuncjacje, przekazane rodakom przez Gadowskiego, sprawiły duże wrażenie⁵¹; nie wiadomo natomiast, komu i jak szeroko generał ujawnił efekty swego poselstwa w odniesieniu do liberum veto⁵².

U schyłku grudnia 1763 r. próbę przekonania mocarstw o nieszkodliwości polskich reform podjął S. Konarski, pisząc *Uwagi szlachcica polskiego nad usposobieniem sąsiednich mocarstw względem naszych sejmów*. Na Nowy Rok przekazał te wywody francuskiemu ambasadorowi Antoine'owi René de Voyerowi, markizowi de Paulmy, w początkach lutego

⁴⁷ Uwaga wpisana na marginesie raportu posta rosyjskiego w Wiedniu, Dmitrija Mihajloviča Golicyna, z 3/14 grudnia 1763 r., AVPRI, f. 32 (Snošenii Rossii s Avstriej), opis 6, nr 416. Por. S. M. Solov'ev, op. cit., s. 268.

⁴⁸ *Obšee nastavlentie*, SIRIO, t. 51, s. 98.

⁴⁹ Finckenstein do Fryderyka II 15 I 1764, G.St.-A.P.K., Rep. IX/27, nr 165, k. 2-3.

⁵⁰ Fryderyk II do Finckensteina 16 I 1764, PC, t. 23, s. 257, przyp. 1. W wysłanej tegoż dnia depeszy do Benoit Fryderyk II nie wspomniał o tym, iż podczas audiencji była mowa także o liberum veto, ibidem.

⁵¹ W. Konopczyński, *Gadowski Stanisław*, PSB, t. 7, Kraków 1948-1958, s. 201; *Pamiętnik prymasa*, s. 101-102.

⁵² Milczą o tym obaj informatorzy, powołani w poprzednim przypisie.

lub w końcu stycznia 1764 r. czytał je rezydentowi duńskiemu w Warszawie, Armandowi de Mestralowi de Saint-Saphorin. Informując 23 lutego prymasa, że tekst ten Keyserlingk i Benoit wysłali do swych stolic, uczony pijar stwierdzał, iż dwory rosyjski i pruski „déclarent vouloir nous maintenir dans la forme actuelle de notre gouvernement”⁵³.

Paulmy, przekazując dziełko Konarskiego do Paryża, choć pochwalał ideę zniesienia wielkiego nadużycia, za jakie uważał veto, konstatawał, iż pomysł ten został już prawie zapomniany, tak z racji zajęcia się Polaków drobnymi intrygami związanymi z przyszłą elekcją, jak — przede wszystkim — sprzeciwu wobec niego posłów rosyjskiego i pruskiego. „Każdemu, kto tylko im wzmiankę o tem czynił, odpowiadali oni w sposób odradzający. Rosyja mianowicie oświadczyła, że nie pozwoli, aby zmieniono cokolwiek bądź w ustawach rządu polskiego — —. Wszyscy dobrze pojęli, że Rosyja nie życzy sobie, aby naruszano liberum veto; kto zaś zrozumieć tego nie chciał, temu poseł rosyjski otwarcie i bez ogródki rzecz wyłożył”. Konstatając dalej, że zakaz ten ogromnie martwi Czartoryskich, Paulmy dodawał, że dają oni do zrozumienia, iż gdy osiągną tron, przeprowadzą w Polsce niezbędne reformy. Ambasador króla arcychrześcijańskiego wyrażał wątpliwość, czy okaże się to możliwe, w każdym razie sądził, iż na konwokacji nie dojdzie do wprowadzenia zasady większości⁵⁴.

Uwagę Paulmy’ego o powszechnym zapomnieniu o idei likwidacji veta możemy traktować jako dowód ostrożności reformatorów w propagowaniu przemian. Należy przypuszczać, iż pozbywszy się złudzeń co do stanowiska Rosji wobec planów obalenia zasady jednomyślności, Czartoryscy podobnie jak Konarski liczyli na to, że zdecydowana wola naprawy sejmowania, okazana przez społeczeństwo, skłoni Petersburg do przyzwolenia na reformatorskie poczynania. Na tym tle nadzieje, wyrażone przez księcia Michała wobec Katarzyny II, iż Opatrzność przeznaczyła ją do wiekopomnego dzieła podniesienia Polski z upadku, należy raczej odczytać jako wypłacanie się petenta z oczekiwanego pochlebstwa niż wyraz szczególnej naiwności⁵⁵.

Wspólny interes Rosji i Prus w niedopuszczeniu w Polsce do reform rozstrzygnął o tym, iż w aliansie z 11 kwietnia 1764 r. artykuł tajny dotyczący polskiego ustroju, wzorowany na stypulacjach ich poprzednich przymierzy, nie stanowił przedmiotu spornego⁵⁶. Oba państwa podkreślały konieczność utrzymania w Polsce wolnej elekcji, niedopuszczenia ani do

⁵³ W. Konopczyński, *Stanisław Konarski*, s. 261. Tekst *Uwag* opublikował Ludwik Nabielak w „Bibliotece Ossolińskich” Poczty nowy, 1865, t. 6, s. 66–80, na s. 80–82 list ambasadora de Paulmy’ego do księcia Étienne’a Francois de Choiseula z 4 stycznia 1764 r., towarzyszący przesyłce pisma do Francji.

⁵⁴ Paulmy do Choiseula 4 I 1764, s. 80–81, zob. przyp. poprzedni.

⁵⁵ M. Czartoryski do Katarzyny II 14 XI 1763 i 6 III 1764, AVPRI, f. 79/6, nr 290 i 350.

⁵⁶ „Quant à la Pologne il est sans doute à désirer, ainsi que le dit comte de Panin vous l’a insinué — pisali do Solmsa 9 września 1763 r. ministrowie gabinetowi K. F. von Finckenstein i Ewald Friedrich von Hertzberg w imieniu swego władcy — que la présente forme du gouvernement et cette espèce de confusion qui en résulte y soient maintenues sur le même pied que par le passé”, G.St.–A.P.K., *Repositur XI* (Russland, dalej: XI), nr 66A, k. 147. Podobnie Fryderyk II do Solmsa 27 XII 1763, PC, t. 23, s. 229.

dziedziczości tronu, ani do silnej władzy monarszej. Deklaracja podejmowania także działań prewencyjnych i gotowości do kroków zbrojnych, „pour garantir la République du renversement de sa constitution et de ses lois fondamentales”, zamykała tekst, świadczący o determinacji obu sygnatariuszy, by zdecydowanie przeciwstawić się polskiemu reformom⁵⁷.

Równoległe z walką o przetrwanie veta, po otrzymaniu *Instrukcji wspólnej* Keyserlingk rozpoczął starania o sklonienie Polaków do przyjęcia rosyjskiej gwarancji ustrojowej. Jedną z szans upatrywał w zabiegach polityków Prus Królewskich o zachowanie odrębności prawnych prowincji. Jeszcze w początkach grudnia 1763 r. rosyjski poseł namawiał sekretarza Rady Torunia, Samuela Lutra Gereta, do tego, by wielkie miasta pruskie doprowadziły do fiaska sejmiku generalnego Prus Królewskich⁵⁸. Natomiast w połowie grudnia 1763 r., niewątpliwie już po otrzymaniu instrukcji z 6/17 listopada 1763 r., Keyserlingk zmienił taktykę. Podczas rozmowy toczony 13 grudnia z Geretem i rezydentem gdańskim Janem Hieronimem Skubowiušem prosił ich o zapośredniczenie ugody między stronnikami Czartoryskich, wojewodą pomorskim Pawłem Mostowskim, a wpływowymi w Prusach Czapskimi, obiecując, iż jeśli dzięki temu sejmik mógłby zakończyć się uchwałami i wyborem z góry ograniczonej liczby posłów, „so könnte die Provinz Preußen ihre Rechte, Vorzüge und Freiheiten von Rußland und Preußen quarantiret erhalten könnte, wodurch sie auf ewige Zeiten aufs sicherste selbige erhalten sehen würde”⁵⁹. Niewątpliwie z nowej taktyki Keyserlingka wynikała też jego prośba do Fryderyka II o pomoc w pogodzeniu polityków Prus Królewskich⁶⁰. Dwa miesiące później Repnin, konstatując, iż obaj z Keyserlingkiem pracują nad wewnętrznym pojednaniem tamże, wyrażał nadzieję, że w wypadku ugody większość na generale grudziądzkim opowie się po stronie Czartoryskich. W takiej sytuacji dążenie Prusaków do tego, by imperatorowa gwarantowała im przywileje prowincjonalne, stanowiłoby drogę do gwarancji ustrojowej Rzeczypospolitej: „elle [cette province] paroît désirer que Sa Majesté (dalej: SM) l'Impératrice l'assure de la conservation de ses lois

⁵⁷ Tekst traktatu w: F. F. Martens, *Sobranie traktatov i konvencij zaključennyh Rossieŭ s inostrannymi derżavami*, t. 6, S. Peterburg 1883, s. 11–33; S. Askenazy, *Die letzte polnische Königswahl*, s. 93; K. Elias, *Die preußisch-russischen Beziehungen von der Thronbesteigung Peters III. bis zum Abschluß des preußisch-russischen Bündnisses vom 11. April 1764*, Göttingen 1900, s. 110.

⁵⁸ S. L. Geret do Rady Torunia 5 XII 1763, AP w Toruniu, Akta m. Torunia, katalog II, nr 3358, s. 205–206. Zarówno wypis z tego, jak z następnego listu Gereta (zob. przyp. następny) zawdzięczam uprzejmości p. prof. Jerzego Dygdały, któremu w tym miejscu składam za to serdeczne podziękowanie.

⁵⁹ S. L. Geret do Rady Torunia 15 XII 1763, AP w Toruniu, Akta m. Torunia, katalog II, nr 3358, s. 229–230; por. J. Dygdała, *Życie polityczne Prus Królewskich u schyłku ich związku z Rzeczpospolitą w XVIII wieku*, Warszawa–Poznań–Toruń 1984, s. 110. *Obšee nastavljenje*, datowane 6/17 listopada 1763 r., zostało wysłane dopiero 9/20, a może nawet 11/22 listopada 1763 r., SIRIO, t. 51, s. 92 i 101. Otrzymanie instrukcji Keyserlingk potwierdzał w raporcie dla Katarzyny II z 15 grudnia 1763 r., AVPRI, f. 79/6, nr 811. Przebieg walki o generał pruski opisuje J. Dygdała, op. cit., s. 106–119.

⁶⁰ W. Mejbaum, *Generał pruski w Grudziądzu*, w: idem, *O tron Stanisława Augusta*, Lwów 1918, s. 13–14, 190; Fryderyk II do Benoît i do Beniamina Reimera (rezydenta w Gdańsku) 17 i 29 XII 1763, PC, t. 23, s. 216–218, 230–231.

et privilèges et qu'elle les lui garantisse. Si elle le demande en forme, ce n'est sûrement pas une chose à refuser, car elle servira d'acheminement à notre principal point de vue, d'être les garants des lois, privilèges et libertés de toute la République"⁶¹. Zamiary te pogrzebało zerwanie sejmiku generalnego Prus Królewskich 27 marca 1764 r.⁶²

W początkach marca 1764 r. termin „gwarancja” wrócił do oficjalnego języka rosyjskiej dyplomacji. W liście do prymasa, wręczonym odjeżdżającemu do Polski K. Łubieńskiemu, Katarzyna II wyrażała nadzieję, że podczas przyszłej elekcji zostanie uczynione wszystko dla zachowania w nie naruszonym stanie polskich wolności, i zapewniała o swej gotowości jej wsparcia, do czego zobowiązywała ją — prócz sąsiedztwa — rzekoma gwarancja z 1716 r.: „Des traités solennels conclus entre les impérateurs nos sérénissimes ancêtres et la Sérénissime République et subsistant heureusement jusqu'à ce jour, particulièrement la garantie qui nous est imposée de l'acte de pacification de Varsovie et la considération du proche voisinage des deux états, nous font regarder comme un devoir pour nous de veiller au maintien de la tranquillité dans la République. Nous donnons ici les assurances que nous ne manquerons de [la] défendre contre toutes entreprises qui tendroient à la troubler"⁶³.

Bez terminu „gwarancja” na uprawnienia Rosji do udziału w polskiej elekcji „po dolgu bližnâgo sosedstva i dlâ sobstvennoj bezopasnosti, i potomu eše, što ona v sohranении zakonov i volnosti pol'skoj zaključenym z respublikoû v 1716 godu traktatom interesovana” powoływano się w oficjalnej nocie, jaką Petersburg w początkach kwietnia 1764 r. skierował do Konstantynopola; uprzedzając tureckie obiekcje, podawano tam rzekome powody wkroczenia do Polski rosyjskich wojsk. W reskrypcie dla rezydenta w Turcji, Alekseja Mihajloviča Obreskova, który dokument miał przekazać, wyjaśniano nie tylko rzeczywiste przyczyny militarnej interwencji w Rzeczypospolitej, ale kazano rezydentowi interpretować mediację z 1716 r. jako gwarancję⁶⁴.

O tym, iż nad Nową zdawano sobie sprawę, że do tego tytułu Rosja nie miała podstaw prawnych, a bardzo chciała je zdobyć, świadczyła także reakcja na doniesienie Keyserlingka i Repnina z początków marca 1764 r., że w trakcie rozmów z Czartoryskimi dali księżętom pisemne zapewnienie, iż pomoc Katarzyny II dla Familii będzie niewątpliwa i silna⁶⁵. Wyrażając aprobatę dla tej decyzji, Petersburg uznał ją za dogodny punkt wyjścia

⁶¹ Repnin do Panina 8/19 II 1763, AVPRI, f. 79/6, nr 849. Aprobata tej taktyki w reskrypcie z 5/16 kwietnia 1764 r., SIRIO, t. 51, s. 268.

⁶² Repnin do Panina 14/25 V 1764, AVPRI, f. 79/6, nr 849.

⁶³ Katarzyna II do W. Łubieńskiego 26 II/8 III 1764, AVPRI, f. 79/6, nr 311, brulion. Zapewne wskutek pomyłki wydawcy, w SIRIO, t. 51, s. 222–223, znalazło się nie to pismo, lecz odpowiedź Katarzyny II na „lettre particulière”, jaki przy okazji poselstwa kuzyna prymas wystosował do imperatorowej. Katarzyna II pisała tam o wielkiej wadze zachowania polskiej wolności, nie powoływała się jednak na gwarancję.

⁶⁴ Reskrypt z 28 III/8 IV 1764 w SIRIO, t. 51, s. 242–247, powołanie na gwarancję na s. 245–246. Nota tamże, s. 247–255, cytat ze s. 253.

⁶⁵ Keyserlingk i Repnin donosili o tym 26 II/8 III 1764, AVPRI, f. 80/1, nr 695.

do wymagania od Czartoryskich rewanżu, „a imenno: polučeniã ot naznačennogo nami k korone kandidata predvaritel'nogo, no formal'nogo uvereniã o ego k nam predannosti i vseгдаšnej gotovnosti k sposobstvovaniũ vpred po delam našim; rešeniã v pol'zu imperii i poddanyh naših sih del, koi v sušestve svoim vse ravno važny — —, i na posledok ishoda-tajstvovaniã, čtob respublika pol'skaã trebovala garantii našej v celosti eã konstitucii i prav”⁶⁶.

Niewątpliwie jedną z dróg do uzyskania gwarancji polskiego ustawodawstwa Petersburg upatrywał w interwencji na rzecz innowierców. Informując swego władcę o przekazanych w tej kwestii rozkazach dla posłów rosyjskich w Warszawie i potrzebie współdziałania z nimi dyplomatów pruskich, Solms w początkach kwietnia 1764 r. donosił, że „SM a déclaré de vouloir prendre sur elle la garantie du renouvellement de ces privilèges qu'elle espère de pouvoir obtenir pour les dissidents en faveur de l'intercession qu'elle interposera auprès de la République de Pologne”⁶⁷. Nie była to informacja ścisła, bądź też rosyjskie plany w tej kwestii uległy sprecyzowaniu już po raporcie Solmsa. Poruczając Keyserlingkowi i Repninowi starania o stosowną konstytucję w sprawie dysydenckiej, kazano im bowiem zadbać, by ponadto „osoblivyj akt meždu novym korolem s odnoj storony, a nami i korolem pruskim s drugoj toržestvenno postanovlen i zaključen byl, kotoryj by posle mog podavat' povod k ávnomu i sil'nomu po garantii zašišeniũ edinovernyh naših”⁶⁸. Sprawa dysydencka miała być zatem zwieńczona gwarancją zarówno rosyjską, jak pruską, i mieć charakter szczególnej rangi układu międzynarodowego.

Okazji dla uzasadnienia rosyjskich pretensji do gwarancji polskiego ustroju dostarczyła też wizyta w Petersburgu wysłannika konfederacji litewskiej, Gerwazego Ludwika Oskierki, który miał oficjalnie poprosić o militarne wsparcie dla Wielkiego Księstwa i tym samym zalegalizować trwającą już interwencję rosyjskich wojsk w Rzeczypospolitej. Ze względu na ten cel, audiencji Oskierki w dniu 21 maja 1764 r. nadano uroczystą formę i Katarzyna II wpadła na pomysł, by w skierowanej do niej mowie poseł wspomniał także o traktacie Grzymułtowskiego lub traktacie z 1717 r., „kotorym obãzany my uderžat' pol'skuũ vol'nost”⁶⁹. Litewski wysłannik dostosował się do tego żądania. „Skonfederowana W. Ks. Lit. prowincyja przeciwko niepowściągliwym prawa, wolności i sprawiedliwości gwałtownikom — brzmiał początek jego mowy — zaszczycona zostawszy najlitościwszym Najjaśniejszej Waszej Imperatorskiej Mości przez przyjaźń sąsiedzką względem — — i najmocniejszym jej — — dopomaganiem (według traktatu w 1716 roku zaszłego), jako do zupełnej — — poczuwa się wdzięczności — —, przez mnie posła swego składa podziękowanie”. Oskierko prosił dalej o kontynuowanie udzielanego wsparcia i dziękował

⁶⁶ Reskrypt z 5/16 IV 1764, SIRIO, t. 51, s. 270–271.

⁶⁷ Solms do Fryderyka II 3 IV 1764, G.St.–A.P.K., Rep. 96, nr 56G, k. 106 i toż G.St.–A.P.K., Rep. IX, nr 9/53, k. 34–35. Początek tego raportu w PC, t. 23, s. 342.

⁶⁸ Reskrypt z 5/16 IV 1764, SIRIO, t. 51, s. 274.

⁶⁹ Katarzyna II do Panina b.d. (19 V 1764), SIRIO, t. 7, S. Peterburg 1871, s. 360.

Katarzynie za starania o „sprzyjażnienie” króla pruskiego z Rzeczpospolitą⁷⁰. Nic dziwnego, iż imperatorowa uznała, że „reč ego takova, čto i poddanoj bolee skazat’ ne mog”⁷¹. W opublikowanej po wizycie Oskierki „Notatce” (przekształconej następnie w przekazany europejskim mocarstwom memoriał) powoływano się na to, iż Katarzyna II czuwa w Polsce nad spokojem i utrzymaniem podstaw ustrojowych zarówno powodowana uczuciami humanitarnymi, przyjaźnią, aliansem [sic! Z. Z.] oraz względami sąsiedztwa, jak z racji swych traktatowych zobowiązań mediatorki⁷².

Już w trakcie sejmu konwokacyjnego, gdy trwały zmagania o veto, rosyjscy dyplomaci podjęli kolejny krok na rzecz uzyskania przez Petersburg statusu gwaranta polskiego ustroju. Wykorzystali do tego prośbę sejmu o deklarację, w której imperatorowa zapewniłaby, iż przyznanie jej przez Rzeczpospolitą cesarskiego tytułu nie oznaczało legitymizacji ewentualnych rosyjskich pretensji do ziem ruskich Rzeczypospolitej. Polskie wątpliwości budził znajdujący się w imperatorskiej tytularzurze zapis o władztwie „wszechrusi” („imperatrix i samoderżica vserossijskaa”). Przesyłając Katarzynie II do ratyfikacji tekst wręczony Polakom deklaracji, w której zapewniano, iż uznanie cesarskiego tytułu nie stanie się źródłem pretensji Petersburga do polskiej Rusi, Repnin informował, iż obaj z Keyserlingkiem wykorzystali okazję, by wprowadzić do tego dokumentu zwrot, iż „garantiruet Eâ Imperatorskoe Veličestvo ih vse vladenii, to Ź i pravvy [podkr. moje, Z. Z.]. Sie uže budet nam služyt’ nekotorym pristupom k general’noj garantii, na kotoruŹ my celim” — precyzował dyplomata cel wtrętu⁷³. W odpowiednim fragmencie rosyjskiej deklaracji, ratyfikowanej przez imperatorową 9/20 czerwca 1764 r., rzeczywiście znajduje się fragment o gwarancji polskich praw, przywilejów, prowincji i ziem⁷⁴.

Ważny komentarz do zreczonemu wciśniętego w niedotyczącą ustroju problematykę terminu „gwarancji praw” znajduje się w raporcie posłów pruskich (oprócz Benoît, na rosyjskie żądanie Fryderyk II przysłał do Warszawy najpierw jako ministra, następnie zaś posła pełnomocnego księcia Friedricha Carolath-Schönaicha). Informując swego władcę o deklaracji, jaką w imieniu Katarzyny II zmuszeni byli dać Polakom Keyserlingk i Repnin, pruscy dyplomaci zwracali uwagę na zawartą w niej gwarancję zarówno terytoriów, jak i praw Rzeczypospolitej i wyrażali przypuszczenie, że także w deklaracji, jakiej Polacy zażądają od Fryderyka II w zamian za uznanie tytułu królewskiego, „la garantie de la liberté, des droits et des privilèges de la République seroit indispensable”. W szyfrowanej części raportu posłowie wykładali sens takiego kroku: „La garantie susmentionnée que VM exprimerait dans son revers, lui donneroit le droit de se mêler dans les affaires de Pologne toutes les fois qu’elle le jugeroit

⁷⁰ Tekst mowy w BC, rkp. 838, s. 276–277.

⁷¹ Katarzyna II do Panina b.d., SIRIO, t. 7, s. 358–359.

⁷² SIRIO, t. 51, s. 365–369, cytaty ze s. 366–367; aprobata Katarzyny II 20/31 V 1764.

⁷³ Repnin do Panina 24 V/4 VI 1764, AVPRI, f. 79/6, nr 849.

⁷⁴ VL, t. 7, Petersburg 1860, f. 23, wersja łacińska. Ibidem, f. 196–198, publikacja tekstu ratyfikowanego, przyjętego przez sejm elekcyjny.

convenable". Toczona właśnie walka o utrzymanie weta ukazywała szczególnie potrzebę posiadania prawa do tego rodzaju interwencji⁷⁵. Wzbogacenie o gwarancję praw tekstu „rewersu”, który pierwotnie miał zawierać tylko zapewnienie, iż uznanie pruskiej królewskości nie będzie legitymizować praw państwa Hohenzollernów do Prus Królewskich, świadczyło o porozumiewaniu się w tej sprawie posłów pruskich z rosyjskimi kolegami i przyjęcie wersji wypracowanej przez tych ostatnich⁷⁶.

Dysponując na rozpoczętym 7 maja 1764 r. sejmie przewagą ponad czterdziestu głosów, zwiększoną znacząco wskutek secesji ich przeciwników, przywódcy Familii 16 maja przedstawili obu izbom zręby swego programu w słynnej mowie A. Zamoyskiego. Rozpoczynał ją frontalny atak na veto i wywód o konieczności wprowadzenia zasady głosowania większością. Dwa dni później, 18 maja, jeden ze stronników Familii, poseł wiski Józef Wilczewski, zgłosił projekt „do utrzymywania sejmów i sejmików pluralitate cum conservatione liberi veto”. Zasada większości miała nie obejmować spraw aukcji wojska, stanowienia o wojnie i pokoju, problemów Kościoła katolickiego i wiary oraz domu królewskiego⁷⁷.

Czy dopiero wówczas Keyserlingk i Repnin, a zapewne także Benoît i Carolath-Schönaich, zgłosili wobec Czartoryskich zdecydowany sprzeciw w sprawie likwidacji zasady jednomyślności? Tego nie wiemy; być może stało się to od razu po mowie A. Zamoyskiego, ale Czartoryscy, próbujący zapewne skłonić dyplomatów do ustępstwa, nie chcieli przedwcześnie rezygnować z zaplanowanej już inicjatywy swego stronnika.

Już nazajutrz po zgłoszeniu projektu Wilczewskiego, w sobotę 19 maja, podczas dyskusji, jaka się na temat weta wywiązała, miarodajni reprezentanci stronnictwa Czartoryskich — m.in. poseł warszawski Stanisław Poniatowski, brzeski-litewski Józef Sosnowski oraz inflancki Tomasz Dłuski wnosili o rozdanie projektów w sprawie wolnego głosu i odłożenie sprawy do poniedziałku 21 maja. Za tym opowiadał się też prymas Łubieński, z którego inicjatywy przygotowano projekt dotyczący usunięcia weta z sejmików deputackich. Mimo dążenia Familii do odroczenia dyskusji S. Poniatowski zdecydowanie zaoponował, gdy Wołyniak Michał Piaskowski zasugerował całkowitą rezygnację z wdawania się na konwokacji w sprawie wolnego nie pozwalania i odłożenie tej kwestii na czas po elekcji⁷⁸. W poniedziałek 21 maja nie doszło do dyskusji nad vetem. Gdy upomniało się o nią dwóch czartoryszczyków z ziemi halickiej, Jan Gołejewski i Tadeusz Dzieduszycki, może niewtajemniczonych w zakulisową walkę, Brześcianin

⁷⁵ Benoît i Carolath-Schönaich do Fryderyka II 23 V 1764, G.St.-A.P.K., Rep. 96, nr 53B, k. 29.

⁷⁶ 16 maja 1764 r. Benoît i Carolath-Schönaich uprzedzali Fryderyka II, że jako warunek uznania jego królewskiego tytułu Polacy domagali się własnoręcznie przezeń podpisanego zapewnienia, iż nie będzie to legitymizować roszczeń do Prus Królewskich (G.St.-A.P.K., Rep. IX/27, nr 166/1, k. 159). Zgodę na gwarancję i zrozumienie dla przyświecających jej intencji Fryderyk II wyraził w odpowiedzi dla obu posłów 31 maja 1764 r. (PC, t. 23, s. 399).

⁷⁷ W. T. Kisielewski, op. cit., s. 250 nn.; W. Konopczyński, *Stanisław Konarski*, s. 261–262.

⁷⁸ *Diariusz sejmii convocacionis* — 1764, Warszawa, b.d., s. U-W₁; A. Lityński, op. cit., s. 56–57, pominął głos Poniatowskiego, koncentrując uwagę na bardzo zasadniczej wypowiedzi przeciw liberum veto posła inflanckiego Jana Szadurskiego.

Sosnowski sugerował dalsze odroczenie debat nad tym ważnym tematem⁷⁹. W następnych dniach, mimo pojedynczych głosów domagających się zniesienia liberum veto na sejmach (Wilczewski i Antoni Tyzenhauz, poseł grodzieński, 22 maja, Mikołaj Stadnicki, poseł podolski, Antoni Kosowski, poseł brzesko-kujawski, Jan Orzeszko, poseł piński, i Jan Szadurski, poseł inflancki, 23 maja), do dyskusji znów nie doszło⁸⁰. 23 maja kilku posłów energicznie dopomniało się o zniesienie weta na sejmikach poselskich, deputackich i elekcyjnych (Karol Gomoliński, poseł łączycki, i Tomasz Pruszanowski, poseł rzeczycki), odkładając na później problem sejmu — wszystko bez decyzji⁸¹. Nazajutrz, 24 maja, o odłożenie kwestii liberum veto na pierwszy sejm po koronacji zaapelował sam prymas. Choć oponować próbowali Dzieduszycki, Dyźma Trzebicki, poseł brzesko-kujawski, i kasztelan inowrocławski Andrzej Moszczeński, stanowisko Łubieńskiego znów poparł Sosnowski, występujący zapewne jako alter ego M. Czartoryskiego⁸². Świadczy o tym milczenie o veto na następnych posiedzeniach sejmu i zamykająca sprawę deklaracja księcia kanclerza lit. z 2 czerwca, że „bez konsensu braci w domach projekt de modo concludendorum consiliorum nie może się obmyślić”⁸³.

Pierwszą wiadomość o przyczynach tej rezygnacji Benoît i Carolath-Schönaich przesyłali 23 maja 1764 r. Stwierdziwszy, iż posłowie rozpoczęli debatę nad wprowadzeniem zasady głosowania większością, Prusacy przedstawiali przebieg wydarzeń bezosobowo: „Tous les projets qu'on a donné pour y réussir, aboutissent à introduire au lieu de l'unanimité, la pluralité des voix dans les diètes et à abolir de cette façon le liberum veto. Mais comme ceci seroit changer la forme du gouvernement, les plus sensés s'opposent et empêcheront la réalisation de ce projet”. Wobec oporu w tej kwestii podjęto myśl wprowadzenia zasady głosowania większością na sejmikach poselskich, argumentując, że dzięki temu będzie zawsze komplet posłów, co utrudni dworowi opanowanie sejmu. „Mais les opposants étant d'opinion que l'introduction de la pluralité dans les diètes pour la diète ne seroit qu'à saper les fondements de la liberté, il est possible que cette proposition sera également rejetée”. Realne szanse sukcesu miała, zdaniem Prusaków, jedynie propozycja wyboru większością deputatów do trybunału jako rzecz dotycząca wyłącznie porządku wewnętrznego. O tym, kto i w jaki sposób przeciwstawił się atakowi na veto, dyplomaci informowali Fryderyka II w szyfrowanej części raportu: „Si les ministres russes n'avoient pas de troupes en Pologne, avec lesquelles ils ne menacent non seulement de se retirer, mais aussi de se ranger sur le champ du côté des mécontents, dès qu'on songeroit à introduire la pluralité des voix à la

⁷⁹ *Diariusz sejmu convocationis*, s. W₁-W₃; W.T. Kisielewski, op. cit., s. 256; K. Biernacki, *Dzieduszycki Tadeusz*, PSB, t. 6, Kraków 1948, s. 117.

⁸⁰ *Diariusz sejmu convocationis*, s. X₃, Y₁-Y₃; A. Lityński, op. cit., s. 57.

⁸¹ A. Lityński, op. cit., s. 57; *Diariusz sejmu convocationis*, s. Y₃.

⁸² *Diariusz sejmu convocationis*, s. Z-Z₂; W.T. Kisielewski, op. cit., s. 256; A. Lityński, op. cit., s. 57.

⁸³ *Diariusz sejmu convocationis*, s. Dd₃.

diète, il n'y auroit pas de possibilité d'empêcher un changement total de la forme du gouvernement présent"⁸⁴.

Wskutek stanowiska posłów rosyjskich, 23 maja 1764 r. utrzymanie veta na sejmach wydawało się więc przesądzone, z sejmikami poselskimi było podobnie. Szczególną rolę w rezygnacji sejmujących z wprowadzenia zasady większości na tych ostatnich odegrał S. Poniatowski, który od razu po zwróceniu się doń w tej sprawie posłów rosyjskich skutecznie wpłynął na sejmujących, powodując odstąpienie od tej propozycji⁸⁵. Dopiero kilkanaście dni po tych wydarzeniach posłowie rosyjscy przesłali na swój dwór obszerną o nich relację. Przedstawili argumenty, jakimi wobec Polaków bronili veta na sejmach, podkreślając zwłaszcza zagrożenie wolności przez króla. Gdy to nie przekonywało polskich rozmówców, powiedziano im wprost o niezgodzie Katarzyny II i innych władców ościennych na planowane reformy. Przeciwnostawiając się z kolei wprowadzeniu zasady większości głosów na sejmikach poselskich, dyplomaci rosyjscy podnosili, iż otworzyłoby to drogę do podobnych rozwiązań w sejmie — niedopuszczalnych dla mocarstw⁸⁶. W raporcie tym zwraca uwagę milczenie o groźbie skierowania rosyjskich wojsk na stronę przeciwników Familii, którą Prusacy uważali za czynnik rozstrzygający o przetrwaniu „wolnego nie pozwalam”. Dyplomaci rosyjscy nie wdawali się w szczegóły; wiemy jednak, że już w listopadzie 1763 r. zostali upoważnieni do zastosowania takiej właśnie groźby.

Relacja o zwycięskim odparciu prób obalenia veta spotkała się z uznaniem Petersburga. Na wiadomość o rozpoczęciu sejmów konwokacyjnych imperatorowa zaleciła Paninowi, by „najkrepcajsem obrazom” przypomnieć Keyserlingkowi, „daby ony ne dopustili Polâkov utesnât' edinovercov, vesti množestvo golosov i pribavit' vojsk”⁸⁷. Aprobując podjęte w tej kwestii przez posłów kroki, zalecano im również baczne czuwanie nad niedopuszczeniem do osłabienia veta w przyszłości, „potomu, čto nam v razsużdenii naših gosudarstvennyh interesov sohranenie nastoâšej formy pol'skogo pravitel'stva vsego dorože i vsego važnee”⁸⁸. W liście do Keyserlingka niedopuszczenie do obalenia veta imperatorawa zaliczyła do najważniejszych osiągnięć uzyskanych podczas sejmów⁸⁹.

Mimo iż pierwszy atak na veto został przez posłów rosyjskich, występujących zapewne w towarzystwie Prusaków, odparty, nie oznaczało to zamknięcia sprawy. Kulisy dalszej walki o głosowanie większością ujawniają pamiętniki Stanisława Augusta. Król rozpoczyna relację od pomysłu

⁸⁴ Benoit i Carolath-Schönaich do Fryderyka II 23 V 1764, G.St.-A.P.K., Rep. 96, nr 53B, k. 27 i 29; R. Roepell, op. cit., s. 118-119. Ponieważ poczta odchodziła rano, raporty odzwierciedlają zazwyczaj sytuację z dnia poprzedzającego ich datę.

⁸⁵ S. M. Solov'ev, op. cit., t. 26, s. 357. Zacytowany przez Solov'eva raport Repnina ma datę 15/26 maja 1763 r., AVPRI, f. 79/6, nr 849.

⁸⁶ Keyserlingk i Replin do Katarzyny II 25 V/5 VI 1764, AVPRI, f. 80/1, nr 745.

⁸⁷ Katarzyna II do Panina 26 V/6 VI 1764, Rossijskaâ gosudarstvennaâ biblioteka w Moskwie, Oddz. rękopisów, f. 222 (Paniny), karton IV/1, k. 65.

⁸⁸ Reskrypt z 11/22 VI 1764, SIRIO, t. 51, s. 393-394; S. Askenazy, *Die letzte polnische Königswahl*, s. 106-107.

⁸⁹ Katarzyna II do Keyserlingka 20 VI/1 VII 1764, SIRIO, t. 51, s. 398.

stworzenia Komisji Skarbowej, która miała przejąć znaczną część nieograniczonej dotąd władzy podskarbich. Z projektem tej komisji szło w parze żądanie wielu posłów, by pociągnąć do odpowiedzialności podskarbiego wielkiego koronnego Teodora Wessla. Szafarza skarbu ocaliła mowa S. Poniatowskiego, cieszącego się już opinią przyszłego monarchy. Wessel uniikał kary, ale odtąd jego władza miała się ograniczać do prezydowania Komisji Skarbowej, która przejmowała wcześniejsze kompetencje podskarbiego, pozostawiając mu 120 tys. rocznej pensji⁹⁰. By rozwiązanie to stało się trwale użyteczne dla państwa, należało bardzo rozważnie opisać sposób rozliczeń Komisji przed sejmami, a przede wszystkim położyć kres istnjącemu dotąd procederowi ich rwania, wykorzystywanemu przez nieuczciwych podskarbich dla uniknięcia rozliczeń. „Il devenait palpable que, tant que cette partie du gouvernement resterait assujettie au liberum veto, il n'y avait pas seulement à espérer aucune amélioration en cette partie. Ceci fut représenté si clairement à Keyserlingk, qu'il y consenti enfin”⁹¹. Jak pisze dalej król, to ustępstwo Keyserlingka (polegające, jak wynika z tekstu, na zgodzie na przyjmowanie rozliczeń skarbowych większością głosów), przywódcy Familii próbowali rozciągnąć na inne kwestie ekonomiczne, aż po uchwalanie podatków — bezskutecznie. Keyserlingk z obowiązku rosyjskiego dyplomaty bronił weta i udawał niezrozumienie najbardziej przekonywających argumentów przeciw niemu. Wobec takiej postawy ambasadora „zostaliśmy zmuszeni do ujęcia naszej ustawy w sposób, który mógłby Keyserlingkowi pozwolić wobec własnego dworu na wykręt, tak, by się wydawało, iż został przez nas oszukany”. Ów fortel polegał na użyciu zwrotu „via iudiciaria”⁹².

W dalszej partii wspomnień, pisząc o roku 1766, Stanisław August raz jeszcze wrócił do sprawy, przypominając, że nieżyczliwi szkodzili Keyserlingkowi w opinii imperatorowej, zarzucając mu, „jakoby dał się nam oszukać”, godząc się na wprowadzające zasadę większości w sprawach skarbowych sformułowanie „via iudiciaria”: „Benoît savait que les envieux de feu Kayserling l'avaient desservi aux yeux de l'impératrice, comme s'il s'était

⁹⁰ [Stanislas-Auguste Poniatowski], *Mémoires du roi Stanislas-Auguste Poniatowski*, t. 1, St.-Petersbourg 1914, s. 501–502 (cyt. dalej: *Mémoires du roi*). Utworzenie komisji skarbowej Czartoryscy planowali już w czasie przygotowań do konfederacji vivente rege w 1763 r., J. Michalski, *Plan Czartoryskich naprawy Rzeczypospolitej*, KH 63, 1956, 4–5, s. 36–37. Odpowiednia agitacja musiała też być prowadzona przed sejmikami poselskimi, skoro wypowiedziały się za tym rozwiązaniem niektóre instrukcje: R. Łaszewski, *Sejm polski w latach 1764–1793*, Warszawa-Poznań 1973, s. 18; G. Bałtruszajtis, op. cit., s. 33–34.

⁹¹ *Mémoires du roi*, s. 501–502.

⁹² „Nous tentâmes alors de gagner un point de plus en étendant un peu la phrase de manière qu'une grande partie des affaires économiques pussent être comprises sous la même catégorie, jusque là que la matière des impôts pouvait y trouver place. Ici la politique russe se réveilla. J'eus à plusieurs reprises les disputes les plus longues avec Kayserling au sujet du liberum veto qu'il voulait maintenir (disait-il) «pour le bien de la Pologne». Je le combattais par les arguments les plus claires — —, mais comme son devoir de ministre russe l'obligeait à faire semblant de ne pas me comprendre, nous fûmes réduits à circonscrire la teneur de notre loi d'une manière qui pût laisser à Kayserling le subterfuge devant sa propre cour de paraître avoir été trompé par nous”, *Mémoires du roi*, s. 502. Wynik rzekomego podstępu zawiera tekst w VL, t. 7, f. 31 (w odniesieniu do Komisji Skarbowej Kor.) i 158 (w odniesieniu do Komisji Skarbowej Lit., gdzie brzmi „figura iudiciali”).

laissé duper, lorsqu'il consentit qu'il y fût décrété que les matières de finances seraient désormais décidées aux diètes «via iudiciaria», parce que cela introduisait insensiblement la pluralité et affaiblissait le liberum veto⁹³.

Z obu fragmentów monarszych wspomnień wynika jednoznacznie, iż stary ambasador nie został oszukany, lecz się z Czartoryskimi umówił, że uda oszukanego.

Do relacji Stanisława Augusta na temat obrony Wessla przed odpowiedzialnością za nieuczciwy zarząd skarbu można dodać kilka uściśleń. Z diariusza sejmowego wiemy, iż walka o rozliczenia Wessla na dobre rozgorzała 22 maja i koncentrowała się wokół sposobu składania przez podskarbiego rachunków: czy zgodnie z literą prawa będzie się z rozliczał z każdej otrzymanej złotówki, czy posłowie zgodzą się na rozliczenie sumaryczne⁹⁴. Tylko w tym drugim wypadku nieuczciwy w powszechnym mniemaniu podskarbi miałby szansę wykręcić się od odpowiedzialności. Mowa Stanisława Augusta, wygłoszona 29 maja, przesądziła ten drugi sposób, zakładając zarazem, że przydana odtąd podskarbiemu Komisja Skarbowa uniemożliwi w przyszłości nadużycia, o jakie posądzano Wessla⁹⁵.

Ustawa o Komisji Skarbowej z fragmentem o podejmowaniu decyzji „figura iudiciaria” została podpisana 4 czerwca 1764 r.⁹⁶ Choć w tym samym dniu (zapewne odzwierciedlając stan z 3 VI) Repnin donosił Paninowi o zainteresowaniu „publiczności” rachunkami Wessla i dodawał, że jeśli egzekwowano by je serio, podskarbi nie zdoła ująć całość⁹⁷, dwa dni później było już po strachu. Władysław Gurowski, jeden z najgorliwszych rosyjskich serwilistów, 6 czerwca 1764 r. informował Panina, że nad niechęcią sejmujących do Wessla wzięła górę protekcja, udzielona mu przez posłów imperatorowej, ratując podskarbiego przed niechybną zgubą⁹⁸. Można się domyślać, iż 4 lub 5 czerwca deputacja do rozliczeń podskarbiach zakończyła rozpatrywanie rachunków Wessla⁹⁹.

Opieka Keyserlingka nad Wesslem miała starszą metrykę. Rychło po śmierci Augusta III podskarbi, jeden z autorów ministerialnego memoriału w sprawie Kurlandii z 4 stycznia 1763 r., wrogo przyjętego w Petersburgu,

⁹³ *Mémoires du roi*, s. 546.

⁹⁴ Nieprzerwane ataki na Wessla, poprzedzone pojedynczymi głosami 15 i 19 maja, zajęły gros czasu na sesjach 22 i 23 maja i mimo ewidentnej obstrukcji, inspirowanej zapewne przez podskarbiego, powtórzyły się 26, 28 i 29 maja, kiedy to mowa S. Poniatowskiego i głosowanie, jakie po niej nastąpiło, zamknęły sprawę, *Diariusz sejmu convocationis*, s. O₁, U, sesje od 22 do 29 V, mowa Stanisława Augusta na s. bb₂–bb₃.

⁹⁵ Skrótotą informację o całym sporze podaje „agent saski”, czyli autor *Listów nad wypadkami politycznymi w Polsce* (Poznań 1846, s. 73, 77–78). Tamże wiadomość o powrocie Wessla do Warszawy w nocy z 25 na 26 maja (wyjechał po proteście z 7 maja).

⁹⁶ W. T. Kisielewski, op. cit., s. 268; *Diariusz sejmu convocationis*, s. Ee₃.

⁹⁷ Repnin do Panina 24 V/4 VI 1764, AVPRI, f. 79/6, nr 849.

⁹⁸ Gurowski do Panina 6 VI 1764 (we właściwej sobie francuszczyźnie), AVPRI, f. 79/6, nr 301: „Nous avons sauvé de l'animosité contre le grand trésorier la perte de ce seigneur et c'est par les mesures prises là-dessus par vos ministres; sans cela il auroit perdu sans ressource”.

⁹⁹ Udzielenie Wesslowi absolutorium w pełnym sejmie, po złożeniu relacji przez deputację, nastąpiło 15 czerwca, choć jeden z członków owej deputacji — ekspodskarbi nadworny kor. A. Kossowski — odmówił podpisania rozliczeń, *Diariusz sejmu convocationis*, s. Nn₁.

rozpoczął zabiegi o odzyskanie rosyjskich łask¹⁰⁰. Stwierdzając, że Wessel szczególnie go prosił o przekazanie imperatorowej przebłagalnego listu, a także wiele razy wyrażał żal z powodu zasłużenia na nielaskę rosyjskiej monarchini i obiecywał zatarcie tego przez gorliwą służbę w przyszłości, Keyserlingk konkludował, że człowiek ten może się Rosji bardzo przydać i sugerował okazanie mu wspaniałomyślności¹⁰¹. Prawdopodobnie już wówczas, obawiając się reformatorskiego impetu Czartoryskich, rosyjski dyplomata zdawał sobie sprawę z potrzeby dysponowania ludźmi, których w krytycznej sytuacji będzie można księżętom przeciwstawić.

Wyjaśnienie Gurowskiego tłumaczy przyczynę, dla której S. Poniatowski skłonił izbę do zgody na sumaryczne wyliczenie. Można sobie wyobrazić, że na tle walki o Wessla — toczonej już po zagrożeniu Familii atakiem wojskowym w razie forsowania zasady większości — między Czartoryskimi a Keyserlingkiem doszło do układu: w zamian za uratowanie podskarbiego przed odpowiedzialnością ambasador przyzwolił na zapis, który zabezpieczał wyliczenia Komisji Skarbowej przed zerwaniem sejmu. Chodzi bez wątpienia o przyjętą w tym samym dniu, co ustawa o Komisji, konstytucję *O porządku sejmowania*. Przewidywała ona, że rozliczenie podskarbiech i Komisji Skarbowej następowało natychmiast po obraniu marszałka sejmowego i powitaniu przez posłów króla, w złączonych izbach, a dokonywane było większością głosów¹⁰². Po uzyskaniu tego ustępstwa Czartoryscy długo naciskali na dalsze ograniczenie weta, znalazłszy ostatecznie wyjście w postaci cytowanej wyżej „via iudiciaria”. O długotrwałym oporze ambasadora świadczy i to, że także na tekście, który stał się oryginałem konstytucji o Komisji Skarbowej (podpisanym przez prymasa Łubieńskiego i marszałka sejmowego, Adama Kazimierza Czartoryskiego), pierwotnie zwrotu „figura iudiciaria” nie było. Akapit zaczynający się od słów: „Na każdym sejmie czyli ordynaryjnym, czyli ekstraordinaryjnym” kończył się na słowach: „i de transactis suis sprawić się ma”. Między ten i następny akapit (zaczynający się od: „A jako wyznaczeni teraz komisarze”) wciśnięto: „a stany Rzeczypospolitej via iudiciaria to decydować będą”. Potem jeszcze słowo „via” przerobiono na „figura”¹⁰³.

¹⁰⁰ Niewątpliwie antydatowany na 3 października 1763 r. list do Katarzyny II marszałków Franciszka Bielińskiego i Jerzego Mniszcha, podkanclerzego Michała Wodzickiego i Wessla, zawierający prośbę o wybaczenie, m.in. w AGAD, Archiwum Publiczne Potockich (dalej: APP) 313, t. I, k. 30, odpowiedź Katarzyny II z 25 X/5 XI 1763 w SIRIO, t. 51, s. 66–67.

¹⁰¹ „Er ist ein Mann, den man zu Euerer Kaiserlichen Majestät Interesse und Absichten mit vielen Nutzen gebrauchen können”, Keyserlingk do Katarzyny II 7/18 X 1763, AVPRI, f. 79/6, nr 810. Pozytywna odpowiedź w reskrypcie i liście Katarzyny II do Wessla z 25 X/5 XI 1763, SIRIO, t. 51, s. 62–63, 65. Relacjonując przebieg walki o rachunki podskarbiego na konwokacji, „agent saski” wspominał, iż w trakcie tych sporów zażądano także rozliczenia się generała artylerii kor. Fryderyka Brühla z funduszy na arsenał. „Ambasador Keyserlingk — pointował autor pism zapewne obie sprawy — czyni w tym względzie wszystko, czego można żądać od uczciwego człowieka i czego trzeba się spodziewać po ministrze oświeconym”, *Listy nad wypadkami politycznymi w Polsce*, s. 78.

¹⁰² VL, t. 7, f. 26; W. T. Kisielewski, op. cit., s. 268; R. Łaszewski, op. cit., s. 126.

¹⁰³ Oryginał ustawy: AGAD, Zbiór Popielów 118, k. 41. Por. VL, t. 7, f. 31. Wersja wcześniejsza projektu, ręki Stanisława Lubomirskiego, w APP 107, s. 673 — G. Bałtruszajtis, op. cit., s. 36.

Można przypuszczać, iż Keyserlingk ugiął się dlatego, by konsekwentnym oporem nie zrazić przywódców Familii; rola przyjaciela S. Poniatowskiego, jaką dotąd skutecznie odgrywał, znacznie ułatwiała mu wszak wykonywanie dyplomatycznej misji¹⁰⁴.

Fakt, że w tle walki o Komisję Skarbową rozgrywała się sprawa Wessla, na którego pozostaniu na arenie politycznej starszemu z rosyjskich dyplomatów bardzo zależało, dodaje wiarygodności świadectwu Stanisława Augusta o rzekomym tylko oszukaniu Keyserlingka. Sprzeczne z zeznaniem króla twierdzenie Askenazego, że gdy zapadała inkryminowana ustawa, Keyserlingk zachorował (nie budzi wątpliwości konstatacja, że Repnin fortelu nie zrozmiał) i w ten sposób wbrew Rosji udało się Czartoryskim ograniczyć liberum veto, nie zostało poparte dowodem źródłowym¹⁰⁵. Oczywiście Keyserlingk mógł akurat 4 czerwca udać chorego (w owym czasie istotnie już często niedomagał), ale to nie przeczy jego zapadłej wcześniej zgodzie na „via iudiciaria”. Wyrażone w monografii o Konarskim przypuszczenie Konopczyńskiego, że Czartoryskim udało się „obłaskawić” Keyserlingka, wydaje się zatem bardziej trafne niż przyjęta przez tego historyka w podręczniku wersja Askenazego¹⁰⁶. Najbardziej precyzyjnie ujął rzecz Jerzy Michalski: „Czartoryskim i Poniatowskiemu udało się skłonić go [Keyserlingka] do przymknięcia oczu na ograniczenie liberum veto w sprawach skarbowych przez zastosowanie formuły, rzekomo przez ambasadora nie zrozumianej, decydowania wniosków Komisji Skarbowej «figura iudiciaria», a więc tak jak w trybunałach większością głosów”¹⁰⁷.

Sprawa liberum veto na sejmikach wróciła na forum sejmu po raz kolejny w dniach, w których dyskutowano i uchwalano ustawę o Komisji Wojskowej. Ta ostatnia, zaaprobowana przez posłów rosyjskich, a następnie przez ich mocodawców w przekonaniu, że kolegiatna władza osłabi pozycję hetmanów, została nieufnie przyjęta przez Prusaków¹⁰⁸. Największe niebezpieczeństwo Benoit i Carolath-Schönaich upatrywali jednak w dążeniu sejmujących do wprowadzenia zasady głosowania większością w sejmie i na sejmikach poselskich, znów bowiem trzeba było odpierać

¹⁰⁴ O „przyjaźni” młodego kandydata do korony z rosyjskim dyplomatą świadczą nie tylko dokumentujące ich stosunki źródła z lat 1762–1764, zawarte w pochodzącym z królewskiego archiwum rękopisie BC, nr 798, ale i pamiętniki Stanisława Augusta, który nie przeniknął kręta Kurlandczyka z lat 1763–1764.

¹⁰⁵ S. Askenazy, *Die letzte polnische Königswahl*, s. 105–106. R. Roepell (op. cit., s. 120), piszący na podstawie relacji posłów pruskich, nie wspomina o zakulisowych okolicznościach przyjęcia ustawy, zapewne dlatego, że dyplomaci Fryderyka II nie zorientowali się jeszcze wówczas w podstępie Czartoryskich.

¹⁰⁶ W. Konopczyński, *Stanisław Konarski*, s. 263; idem, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. 2, Warszawa 1986, s. 178.

¹⁰⁷ J. Michalski, *Dyplomacja polska w latach 1764–1795*, w: *Historia dyplomacji polskiej*, red. Z. Wójcik, t. 2, Warszawa 1982, s. 498.

¹⁰⁸ Motywy posłów rosyjskich w raporcie Keyserlingka i Repnina do Katarzyny II 16/27 VI 1764, AVPRI, f. 80/1, nr 745. W tymże raporcie rosyjscy dyplomaci zapewniali imperatorkę, że nowe ustalenia podatkowe nie wpłyną na znaczący wzrost polskiego budżetu. Aprobata Petersburga dla osłabiającej hetmanów Komisji Wojskowej w reskrypcie z 2/13 sierpnia 1764 r., SIRIO, t. 51, s. 440.

czynione w tym kierunku próby („Cette idée a vraiment tourné la tête à tous les nonces”); skończyło się na zgodzie na wybór większością głosów deputatów na sejmikach deputackich¹⁰⁹. „Sie naši družâ ves’ma prosili, vidâ uže, čto im ne pozvolâem na sejmy takož vybirat’. Posol na onoe učreždenie soglasilsâ — donosił Paninowi Repnin — da i podlinno nikakoj w tom opasnosti dlâ nas net, a im nekotoroie maloe vnutrennee spokojstvie to prineset”¹¹⁰. Ten osąd podzielił kierownik rosyjskiej polityki zagranicznej, podkreślając brak politycznego znaczenia elekcji deputackich¹¹¹. Zapewne rosyjscy politycy nie od razu się zorientowali, że w podpisanych ustawach zasadę większości rozciągnięto też na sejmiki elekcyjne¹¹².

Gdy na rozkaz swego dworu Solms próbował ostrzegać Panina zarówno przed niebezpieczeństwem ustaleń, jakie podjęto na konwokacji dla zwiększenia dochodów Rzeczypospolitej, jak ryzykownym dla sąsiadów pomniejszeniem hetmańskiej władzy przez stworzenie Komisji Wojskowej i generalnym dążeniem Polaków do wzmocnienia państwa, Panin nie widział powodów do niepokoju. Rozporządzenia finansowe sejmu tłumaczył uzasadnioną potrzebą zdobycia środków na utrzymanie przyszłego króla, gwarancję zaś słabości Rzeczypospolitej upatrywał przede wszystkim w niedopuszczeniu do obalenia liberum veto i zastąpienia go większością głosów. Za szczególnie obiecujące uważał przy tym aktywne wsparcie posłów rosyjskich w walce o veto przez S. Poniatowskiego¹¹³. Należy więc sądzić, że znaczenie zwrotu „figura iudiciaria” nie zostało wykryte przez Petersburg ani w czasie sejmu konwokacyjnego, ani bezpośrednio po nim. Poruszona ustawodawstwem sejmu konwokacyjnego była natomiast konserwatywna część polskiego społeczeństwa; z uwagi na to prymas Łubieński polecił jak najszybsze wydrukowanie konstytucji¹¹⁴. Pisząc 9 lipca z Lubomli, ostrzeżenie Keyserlingka próbował spowodować biskup krakowski Kajetan Sołtyk; nie dotyczyło ono jednak sformułowania „figura iudiciaria”, a ustaw o komisjach Skarbowej i Wojskowej, które w przekonaniu Sołtyka oznaczały niezgodną z interesem Rosji przemianę Rzeczypospolitej w „absolutną monarchię”¹¹⁵. W tym samym duchu reformy

¹⁰⁹ Benoit i Carolath-Schönaich do Fryderyka II 13 VI 1764, G.St.-A.P.K., Rep. 96, nr 53B, k. 45; por. R. Roepell, op. cit., s. 120, 122. Ponowienie ostrzeżeń przed Komisją Wojskową w raporcie Prusaków z 16 czerwca 1764 r., tam także wzmianka o kolejnej próbie sejmujących wprowadzenia głosowania większością na sejmikach poselskich, G.St.-A.P.K., Rep. IX/27, nr 166/1, k. 212. O podjętym 14 czerwca 1764 r. ataku na liberum veto na sejmikach poselskich wspomina też W.T. Kisielewski (op. cit., s. 273).

¹¹⁰ Repnin do Panina 2/13 VI 1764, AVPRI, f. 79/6, nr 849.

¹¹¹ „Počti i obšee čelovečestvo sego želat’ dolžno — napisał Panin na marginesie powołanej w poprzednim przypisie relacji — čtob po poslednej mere každoj rod lûdi ne rezalis’ edinstverno dlâ svoej odnoj zemskoj raspravy, ibo tut uže konečno net nikakogo političeskogo vida”.

¹¹² A. Lityński, op. cit., s. 57–59.

¹¹³ Pruskie ostrzeżenia: Finckenstein i Hertzberg do Solmsa 25 VI 1764, SIRIO, t. 22, s. 258 i też do Benoit i Carolath-Schönaicha 26 VI 1764, G.St.-A.P.K., Rep. IX/27, nr 166/1, k. 222. Replika Panina: Solms do Fryderyka II 13/24 VII 1764, SIRIO, t. 22, s. 275–276.

¹¹⁴ *Pamiętnik prymasa*, s. 111 (9 VII 1764).

¹¹⁵ K. Rudnicki, *Biskup Kajetan Sottyk*, Warszawa 1906, s. 74–76.

sejmu konwokacyjnego u schyłku lipca 1764 r. przedstawiał Fryderykowi II w imieniu hetmana Jana Klemensa Branickiego generał Andrzej Mokronowski¹¹⁶.

W czasie, gdy Panin wyrażał wobec Solmsa radość z uchronienia libe-rum veto, przyjęty przez Katarzynę II w Mitawie 24 lipca 1764 r. biskup wileński Ignacy Massalski przekonywał imperatorową do przyzwolenia na głosowanie większością na sejmikach poselskich¹¹⁷. Odsyłając Paninowi otrzymane od biskupa memoriały, Katarzyna zaznaczała, iż niczego ani nie obiecała, ani nie odmówiła, była jednak zdania, iż „lutčë v tom ne vvažyvat' sâ, daby bol'sinstvo golosov ne v mode u nih vošlo i dlätogo ot-slat' k grafu Kajzerlingu, daby on umnenko sie ot menâ otklonil”¹¹⁸. W negatywnym stanowisku imperatorowej zwraca uwagę ton znacznie mniej zasadniczy niż w poprzednich wypowiedziach. Można się domyślać, iż w złożonym memoriale Massalski obszernie uzasadnił racje, które miałyby skłonić Rosję do zmiany stanowiska w sprawie veta na sejmikach poselskich, i argumenty te do pewnego stopnia do imperatorowej przemówiły. Ich pełny wywód kilka miesięcy później przedstawi N. Reprin, torując drogę reformie sejmików na sejmie delegacyjnym 1767–1768 r. Towarzyszyć jej będzie rosyjska gwarancja polskiego ustroju.

Do idei tej gwarancji Panin wrócił w rozmowie z Solmsem w końcu sierpnia 1764 r., kończąc nią rozważania na temat sposobów rozegrania kwestii dysydenckiej. „Comme il croit avoir raison de se flatter de réussir par ce moyen, il lui semble aussi — relacjonował pruski poseł stanowisko kierownika rosyjskiej polityki zagranicznej — que la gloire et l'intérêt de Leurs Majestés Royale et Impériale requièrent de prendre sur elles, après cela, la garantie des privilèges que la République accordera aux dissidens et de se préparer par ce moyen un prétexte et une occasion de plus pour s'ingérer dans les affaires intérieures de Pologne aussi souvent que les raisons politiques conseilleront à leurs dites Majestés d'y prendre une part directe. Et comme les liaisons d'alliance et de l'amitié qui subsistent actuellement entre VM et l'Empire de Russie sont fondés principalement sur l'intérêt commun et permanent des deux états à l'égard de la Pologne, Mr. de Panin ose proposer encore à VM de prendre sur elle conjointement avec l'Impératrice de Russie la garantie des constitutions et de la forme du gouvernement de cette République, telles qu'elles ont été réglées par toutes les diètes précédentes qu'en tant qu'elle seront modifiées ou étendues par le recès qui sera dressé à la fin des futures diètes de couronnement et de pacification et de faire de cela un acte public

¹¹⁶ W. Konopczyński, *Fryderyk Wielki a Polska*, Poznań 1947, s. 101–102; E. Rostworowski, *Mokronowski Andrzej*, PSB, t. 21, Wrocław-Warszawa-Kraków 1976, s. 585.

¹¹⁷ Massalski do Keyserlingka b.d., AVPRI, f. 80/1, nr 812: „Je ne compte insister que sur la pluralité des voix dans les diètes [sic] des nonces et à laquelle Votre Excellence ne s'est opposée que dans la crainte que ce projet patriotique ne paraît d'abord une novation à SM Impériale”. W liście do Keyserlingka z 5 (3?) sierpnia 1764 r. (ibidem), już poprawnie — jeden z wręczonych imperatorowej memoriałów dotyczył „de la pluralité dans les diétines des nonces”. O wizycie biskupa 24 lipca w Mitawie: V. A. Bil'basov, *Istoriâ Ekateriny Vtoroj*, t. 2, Berlin 1900, s. 323.

¹¹⁸ Katarzyna II do Panina 15/26 VII 1764 z Rygi, SIRIO, t. 7, s. 370.

et solemnel”¹¹⁹. Projekt wspólnej gwarancji polskiego ustroju, powtórzony we współczesnym wykładzie stanowiska Katarzyny II wobec złożonej Fryderykowi II przez polskich malkontentów prośby o mediację¹²⁰, miał zapewne zabezpieczać pełne pruskie współdziałanie w sprawie dysydencjonalnej. Jej właśnie dotyczyła znaczna część cytowanego raportu. Oficjalnie rosyjski minister uzasadniał propozycję współgwarancji dążeniem do utwierdzenia sojuszu obu państw; w podobny sposób ujmował rzecz Fryderyk II, odpowiadając pozytywnie na ofertę Panina¹²¹. W reskrypcie ministerialnym pruski monarcha sygnalizował jednak inny aspekt problemu: „Je crois cependant qu'avant de prendre des arrangements sur ce sujet — uprzedzał — il faudroit être informé de la nature de ces constitutions et savoir, si toutes celles qui ont été faites à la diète de convocation seront confirmées dans la suite et obtiendront une vraie force de loi à celle de pacification”. Podtrzymując w ten sposób zgłaszane wcześniej wątpliwości wobec ustawodawstwa konwokacyjnego, pruscy ministrowie zapowiedzieli, że kwestię tę rozwinie Fryderyk II w depeszach osobistych do Solmsa¹²². Tuż po elekcji Stanisława Augusta z inicjatywą znów jednak wystąpił nie Berlin, lecz Petersburg. Wiązało się to z reformami, jakie polski król chciał przeprowadzić na sejmie koronacyjnym, i z rozważaną przez Rosję możliwością zawarcia z Rzeczpospolitą sojuszu¹²³.

Podsumowując powyższe rozważania, trzeba stwierdzić, że wbrew iluzjom części historiografii, stosunek Rosji do obalenia, a nawet choćby tylko osłabienia liberum veto był w okresie bezkrólewia 1763–1764 r. jednoznacznie negatywny. W odniesieniu do całokształtu spraw państwa polskiego Petersburg był jednak bardziej elastyczny niż Berlin, godząc się na pewne ulepszenia, które uznawał za pozbawione znaczenia politycznego.

Po kompromitacji veta spowodowanej wielkim dziełem S. Konarskiego, ważnym doświadczeniem praktycznym stały się kolejne sejmy konfederackie, na których Czartoryscy, dysponując dużą przewagą nad przeciwnikami, wymusili przyjęcie nieutwierdzonej dotąd jednoznacznie zapisem prawnym zasady większości w podejmowaniu uchwał¹²⁴. Wspierając konfederację Czartoryskich, a następnie godząc się na jej przedłużenie aż do sejmów 1766 r. i, w innych już okolicznościach, powodując konfederowanie sejmów aż do roku 1776, Petersburg, wbrew swym intencjom, przyczynił się do upowszechnienia praktyki podejmowania decyzji większością, zadając w ten sposób vetu decydujący cios.

¹¹⁹ Solms do Fryderyka II 25 VIII 1764, G.St.–A.P.K., Rep. 96, nr 56H, k. 65; o propozycji pruskiej współgwarancji wzmiankuje streszczenie raportu Solmsa w PC, t. 23, s. 485. Brak tej partii w publikacji relacji Solmsa (SIRIO, t. 22, s. 311–312) stanowi jeden z przykładów niekompletności owej edycji.

¹²⁰ SIRIO, t. 22, s. 308.

¹²¹ Fryderyk II do Solmsa 9 IX 1764, PC, t. 23, s. 486.

¹²² Finckenstein i Hertzberg do Solmsa 8 IX 1764, G.St.–A.P.K., Rep. XI/68A, k. 269.

¹²³ J. Michalski, *Problematyka aliansu polsko-rosyjskiego w czasach Stanisława Augusta. Lata 1764–1766*, PH 75, 1984, 4, s. 695–721.

¹²⁴ W. Stanek, *Konfederacje generalne koronne w XVIII wieku*, Toruń 1991, s. 88, 192, 195–196.

Russian Efforts to Preserve the Liberum Veto and to Obtain a Guarantee during the Interregnum of 1763–1764

The study focuses on sources demonstrating the Russian attitude towards plans of eliminating or at least limiting the liberum veto during the interregnum of 1763–1764. The planned imposition of a systemic guarantee was envisaged by St. Petersburg as an instrument of control and hindering all transformations aimed at a rebirth of the Commonwealth. The promoter of the pro-reform undertakings was the Czartoryski camp, representing a pro-Russian orientation, with whose assistance Catherine II wished to realise her election plans without, however, permitting the implementation of the pro-reform strivings of the leaders of the "Family". The steps taken by the Russian envoys in Poland in the defence of the liberum veto, supported by the diplomatic representatives of Prussia, are evidence that Russia was just as hostile towards all reforms leading towards the reinforcement of the Commonwealth. The consent expressed by St. Petersburg for some of the transformations (the Fiscal and Military Commissions) stemmed from a conviction that, contrary to the intentions of the reforms, they would weaken executive authority and facilitate the control wielded by neighbouring states over public life in Poland. The author of the article tried, on the one hand, to show the sequence of events which despite the prohibition issued by the Russian court, led at the convocation Sejm to a partial restriction of the liberum veto; on the other hand, she describes the persistent striving of the envoys of Catherine the Great to impose systemic guarantees. One of the paths leading to the latter projects (conceived as a guarantee offered both by Russia and Prussia) was to the question of dissidents launched by St. Petersburg. The praxis of consecutive confederation parliaments, to which Russia agreed in 1764–1776 owing to the importance of the issues which it tried to force through, rendered universal the custom of being made decisions by the majority and, despite the preservation of the liberum veto which was sealed in 1767 by a systemic guarantee, it dealt a permanent blow to it.

Translated by Aleksandra Rodzińska-Chojnowska